

Van İlahiyat Dergisi | Van Journal of Divinity

e-ISSN: 2667-615X

Haziran / June 2021, 9 /14: 64-90

**KUR'ÂN'DA "MESÇİD" KAVRAMI VE TÜRKİYE'DE CAMİ
HİZMETLERİNİN İYİLEŞTİRİLMESİ**

*The Concept Of Masjid In The Qur'an And Improvement Of Mosque Services
In Turkey*

Cahit KARAALP

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri

*Assistant Professor, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Major Islamic Sciences*

Muş / Turkey

cahitkaraalp@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5898-6819

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Karaalp, Cahit. "Kur'ân'da "Mescid" Kavramı Ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi". *Van İlahiyat Dergisi*, 9/14 (Haziran 2021): 64-90.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Özet*

Kur'ân'da mescid kavramı daha çok Mescid-i Haram bağlamında gündeme gelmekte ve yeryüzünde kurulan ilk evin/ma'bedin Ka'be olduğu ifade edilmektedir. Mescidler, Mescid-i Haram gibi güven, huzur, istikrar veren özgün yapılarıdır. Mescidler; terbiye, eğitim, irşâd, tefekkür, birlik ve beraberlik, dayanışma, yardımlaşma vurguları ile toplumun sosyal açıdan gelişmesini sağlar. İslâm tarihinde camilerin ifa ettiği vazifeler, İslâm dininin diğer muharref dinler gibi dinle dünya işlerinin arasını ayırmadığını, dini kalbe hapsetmediğini göstermektedir. Hz. Peygamber ve sahabeler döneminde mescidler çok amaçlı mekânlar olarak kullanılmaktaydı. Mescidlerin Hz. Peygamber dönemindeki fonksiyonelliğini kaybetmesi toplum üzerindeki etkinliğini zayıflatmıştır. Mescidler günümüzde sosyal etkinliklerle canlı duruma getirilmeli ve öyle ki mescidler/camiler hayat olmalıdır. Makalemizde mescid kavramın Kur'ân ve hadislerdeki yeri, önemi, işlevi incelenecek ve mescidlerin tarihsel serüveni ve fonksiyonları hakkında bilgi verilecektir. Çalışmamız, ülkemizde camilerin asli fonksiyonlarına dönmesi ve toplumsal alanda etkinliğinin artırılması hedeflemektedir. Bunun için yapılması gereken bazı iyileştirme faaliyetleri üzerinde durulacak ve çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Mescid, Cami, Hutbe, Cemaat

The Concept Of Masjid In The Qur'an And Improvement Of Mosque Services In Turkey

Abstract

In the Qur'an, the concept of mosque generally comes from the context of Masjid-i Haram and it is stated that the first house/temple built on earth was Ka'ba. Masjids are authentic structures like Masjid al-Haram, and they symbolize trust, peace, and stability. Masjids ensures the social development of the society with the emphasis on education, training, guidance, contemplation, cooperation, unity and solidarity. The duties performed by mosques in the history of Islam show that Islam, unlike other religions, does not separate religious and worldly life affairs, and does not imprison religion in the heart. Masjids were used as multi-purpose spaces during the period of the Prophet and his Companions. The fact that the mosques lost these functional characteristics by time and weakened their effectiveness on the society. Masjids/mosques should be functional with social activities today in such way that mosques should be life. Our article, the place, importance and function of the concept of masjids in the Quran and hadiths will be examined, and information about the historical adventure and functions of masjids will be given. Our study aims to return mosques in to their essential functions in our country and to increase their effectiveness in the social field. To this end, the actions that need to be done will be emphasized and potential solutions will be addressed.

Keywords: Tafsir, Masjid, Mosque, Khutbah, Community

---

* Çalışmamız, 24-25 Nisan 2015 tarihinde Yec-Der tarafından gerçekleştirilen “Cami ve Cemaatinin İnşa ve İhyası” Konulu 5. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumunda sözlü olarak sunduğumuz tebliğin içeriğinin değiştirilmesi ve genişletilmesi sonucu meydana getirilmiştir.

Giriş

İslâm medeniyetine yön veren, toplumu inşa eden ve geliştiren mescidler/camiler,¹ manastırların aksine şehirlerin en merkezi yerlerine inşa edilir ve şehirler camileri merkeze alarak şekillenir.² İslâm tarihinde camilerin yerine getirdiği görevler, İslâm dininin, diğer semavi ve beşeri dinler gibi dinle dünya işlerinin arasına ayırım koymadığının, bilakis dinle dünya işlerini bir bütün olarak değerlendirdiğinin tescilidir. İslâm, camileri ibadetlere has kılmayıp, toplumsal merkez haline getirerek, hayatın odağına dini yerleştirmeyi, ibadetleri yaşamın bir parçası kılmayı, devlet-halk ilişkisini dengede tutmayı, sınıflaşmanın önüne geçmeyi ve zengin-fakir, genç-yaşlı, amir-memur, efendi-köle, kadın-erkek ilişkisini kulluk zeminine oturtmayı hedeflemiştir. Eğitim, terbiye, tefekkür, irşâd, birlik ve beraberlik, dayanışma, yardımlaşma vurguları ile toplumun dokusuna nüfuz eden, sosyal kalkınmayı sağlayan ve toplumun inşasında önemli vazifeler icra eden camilerin, Hz. Peygamber (s.a.s) dönemindeki fonksiyonel özelliğini yitirmesi toplum içinde sınıflaşmaların ve derin ayrılıkların yaşanmasına sebep olmuştur.

Çalışmamızı hazırlarken mescitlerin önemi, fonksiyonları, tarihi serüveni ve günümüzdeki durumları ile ilgili birçok akademik tez, makale ve tebliğe ulaştık. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde ülkemizde Nebi Bozkurt'un "Kur'an ve Sünnette Mescid Kavramı",³ Enes Avnullah Ateş'in "Kur'an'da Mescitlere Yüklenen Misyollar",⁴ Harun Bekiroğlu'nun, "İlk Dönem "İbadet Mekânı" Algısı Bağlamında Kur'an'da Mabetler ile İlgili Kavramların Dönüşümü",⁵ Musa K. Yılmaz'ın "Kur'an'ı Bir Bakışla Eğitim Kurumu Olarak Caminin Fonksiyonları"⁶ tebliğleri dışında mescid kavramını ve fonksiyonlarını Kur'an bağlamında değerlendiren herhangi bir akademik çalışmanın olmadığını müşahede ettik. Kur'an'da üzerinde önemle durulan ve İslam dininin tek mabedi olan Mescid'in kavramsal çerçevesi ve Kur'an'daki fonksiyonları hakkında Kur'an merkezli akademik bir çalışmanın yapılmamış olması ve yapılan çalışmaların sadece tebliğ boyutunda kalması bizi bu makaleyi yazmaya sevk etmiştir.

Çalışmamızda cami ve mescid kelimelerinin kavramsal çerçevesi çizilecek, Kur'an ve sünnette camilerin önemi üzerinde durulacak, camilerin/mescidlerin tarihsel serüveni işlenecek ve camilerin toplum üzerindeki etkisi ve etkinliği değerlendirilecektir. Camilerin asli fonksiyonlarına ırcasını hedefleyen çalışmamızda, camilerin toplumsal dokuya tam

¹ Özcan Güngör, "Yaşlılar İçin Cami Temelli Sosyal/Dini Hizmetler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2012), 163.

² Selçuk Seçkin, "Fatih Dönemi Mescit Merkezli Eyüp Mahalleleri", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII, 9-11 Mayıs 2003* (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2003), 420-425; Ahmet Akın, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Rolü (XVI. Asırda Bursa'da)", *Diyanet İlmî Dergi*, 40/3 (2004), 51.

³ Nebi Bozkurt, "Kur'an ve Sünnette Mescid Kavramı", *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, Tartışmalı İlmî Toplantı*, 18-19 Ekim 2008 (İstanbul: Ensar Neş. 2009).

⁴ Enes Avnullah Ateş, "Kur'an'da Mescitlere Yüklenen Misyollar", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açısından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018).

⁵ Harun Bekiroğlu, "İlk Dönem "İbadet Mekânı" Algısı Bağlamında Kur'an'da Mabetler ile İlgili Kavramların Dönüşümü", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açısından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018).

⁶ Musa K. Yılmaz, "Kur'an'ı Bir Bakışla Eğitim Kurumu Olarak Caminin Fonksiyonları", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açısından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018).

anlamıyla nüfuz edebilmesi ve sosyal alanda etkinliğinin arttırılması için gerekli bazı çözüm önerileri takdim edilecektir.

1. Mescid Kelimesinin Sözlük ve İstilahi Anlamı

Mescid/مسجد kelimesinin Arap dil sözlüklerinde hangi anlamlarda kullanıldığı, hangi kökten geldiği ve nüzûl sürecinden sonra hangi anlamları kazandığı üzerinde durmak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Mescid kelimesinin türediği سجدة/*secde* kavramı cahiliye döneminde ve Arap dil sözlüklerinde, “*alını yere koymak, tezellül/boyun eğmek, boyun bükmek, eğilmek, itaat etmek*” anlamlarında kullanılmıştır.⁷ Kur’ân’da 92 yerde geçen *secde* kavramının ezdâd⁸ kelimelerden olduğu, “*eğilmek ve ayakta durmak/dik durmak*” anlamlarına geldiği de söylenmiştir.⁹ *Secde* kelimesi daha sonra, “*namazda alını yere koymak, Allah’a boyun eğmek, Allah’a kulluk etmek*” anlamında kullanılmıştır.¹⁰ Üzerinde namaz kılınan sergiye *seccâde*, *secde* edilen herhangi bir yere, *secde* yapan alına *mesced*, namaz için yapılmış özel namazgâha ise içinde namaz kılınmasından dolayı *mescid*, çoğul haline *mesâcid* denilmiştir.¹¹ İnilen yere *menzil*, oturulan yere *meclis* denildiği gibi Allah’a *secde* edilen, kulluk edilen her yere de *mescid* denilmiştir.¹² Bir görüşe göre de namazda üzerinde *secde* edilen yedi veya sekiz azaya (alın-burun, eller, dizler ve ayaklar) *mesâcid* denilmektedir.¹³ Kur’ân, hadis ve ilk dönem İslâm kaynaklarında *mescid* kelimesi geçmekte¹⁴ ise de daha sonralarda *mescid* yerine ağırlıklı olarak *cami* kelimesi kullanılmıştır.

Mescid kelimesinin eşanlamlısı olarak kullanılan ve çoğulu *cevâmi*’ şeklinde gelen *câmi* kelimesi sözlükte, *dağınık olmanın, ayrı olmanın zıddını ifade eden ve birleştirmek, toplamak,*

⁷ Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmet bin Hamdân, *Kitâbu’z-zîne*, thk. Saîd el-Ğânimî, 2 Cilt (Beyrut: Menşûrâtı’l-Cemel, 2015), 2/742; Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, thk. Dr. Davud Sellum vd., (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2004), “Secde”, 351; Cevherî, İsmâîl bin Hammâd, *Mu‘cem es-sıhâh*, thk. Halîl Me‘mun Şeyhâ (Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 3. Basım, 2008), “Secde”, 475-476; İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed bin Mukerrem el-İfrikî el-Misrî, *Lisânu’l-Arab*, thk. Yusuf Bekai vd., 2 Cilt (Beyrut: Müesseseti’l-A‘lem li’l-Matbuât, 2005), “Secde”, 1/1757-1758; Feyyûmî, Ahmed bin Muhammed bin Alî Ebu’l-Abbâs el-Hamevî, *el-Misbâhu’l-munîr fî garîbi’s-şerhi’l-kebir*, thk. Eymen Abdurrezzâk eş-Şevvê (Dimeşk: Daru’l-Menhel, 2016), “Secde”, 267; Firuzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed bin Ya‘kub, *el-Kâmusu’l-muhît*, thk. Halil Me‘mun Şeyhâ (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 5. Basım 2011), “Secde”, 594; Rağîb el-İsfehânî Ebu’l-Kâsım Huseyn bin Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Halil Aytenî (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 3. Basım, 2001), “Secde”, 229-230; Üde Halîl Ebû Üde, *et-Tatavvuru’d-delâli beyne luğati’s-şi’ri’l-câhili ve luğati’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Ammân: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2013), 187-189; İbn Fâris el-Luğavî, Ebû’l-Huseyn Ahmed er-Razî, *es-Sâhibiyyu fî fihri’l-luğâti’l-Arabîyyeti ve mesâilihê ve süneni’l-Arab fî kelâmihê*, thk. Dr. Ömer Farûk Tabbâ’ (Beyrut: Dâru Mektebetü’l-Meârif, 3. Basım, 2013), 79-81.

⁸ Arap dilinde bir kelimenin iki zıt anlam ifade etmesi ezdad kelimesi ile ifade edilir.

⁹ Firuzâbâdî, “Secde”, 594; Jons Pedersen, “Mescid”, *İA* (İstanbul: MEB Yay., 1979), 8/1.

¹⁰ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu’z-zîne*, 2/742-743; Cevherî, “Secde”, 475-476; İbn Manzûr, “Secde”, 1/1757-1758; Feyyûmî, “Secde”, 267; Rağîb el-İsfehânî, “Secde”, 229-230.

¹¹ Ferâhidî, “Secde”, 351; İbn Manzûr, “Secde”, 1/1757-1758; Feyyûmî, “Secde”, 267; Rağîb el-İsfehânî, “Secde”, 229-230; Zerkeşî, Muhammed bin Abdullah, *İ‘lâmu’l-sâcid fî bâ ahkâmi’l-mesâcid*, thk. Ebu’l-Vefa Mustafa el-Merağî (Kahire: İhyâu Turasi’l-İslâmi, 4. Basım, 1996), 28; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed İbrahim el-Hafnevî-Mahmûd Hâmîd Osmân, 12 Cilt (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2002), 1/493-495.

¹² Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed bin Cerîr, *Câmiu’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân*, 15 Cilt (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), 1/653; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/493-495.

¹³ Cevherî, “Secde”, 475-476; İbn Manzûr, “Secde”, 1/1757-1758; Feyyûmî, “Secde”, 267; Firuzâbâdî, “Secde”, 594; Rağîb el-İsfehânî, “Secde”, 229-230.

¹⁴ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 7/47-48.

bir araya getirmek manasına gelen جمع/*cem* kökünden türetilmiştir.¹⁵ *Birleştiren, bir araya getiren, toplayan*, anlamlarına gelen *camî* ifadesi, bir araya getirmesi sebebiyle büyük mescidler ifade etmek için kullanılan *el-mescidü'l-camî* tamlamasının kısaltılmış halidir. Bazı rivâyetlere istinaden *mescidü'l-camî* ifadesinin Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı belirtilmiş ise de söz konusu rivâyetler sened açısından tenkit edilmiştir. Bu tabirin ilk olarak tabii dönemde telaffuz edildiği, *camî* kelimesinin hicri IV. yüzyılın başlarında münferiden kullanıldığı ve *camî* kelimesinin mescidin sıfatı olduğu ifade edilmiştir.¹⁶

Musallâ kelimesi de *mescid* ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Hz. Peygamber döneminde *musallâ* ifadesi, cenaze ve bayram namazlarının kılındığı büyük açık alanlar için kullanılmıştır.¹⁷ Ancak biz çalışmamızda *mescid* ifadesini ilk dönemdeki kullanımına binaen *camî* kelimesinin mürâdifi olarak kullanacağız. Türkçede minberi bulunan ve cuma namazı kılınan büyük ma'bede *camî*, içinde cuma namazı kılınmayan mahalle ma'bedine *mescid*, cenaze ve bayram namazlarının kılındığı açık alanlara *musallâ* ve Osmanlı döneminde sultanların inşa ettiği büyük camilere *selâtin camileri* denilmektedir.¹⁸

2. Kur'an'da Mescid Kavramı

Kur'an'ın nüzûlü sürecinde ilk olarak A'râf sûresinde gelen¹⁹ *mescid* kavramı, Kur'an'da 10 sûrede, 27 âyette geçmekte ve toplamda 28 defa kullanılmaktadır. Altı âyette çoğul,²⁰ on beş âyette *Mescidü'l-Harâm*,²¹ bir âyette *Mescidü'l-Aksâ*²² ve geri kalan âyetlerde ise müfred şeklinde gelmektedir.²³ Kur'an'ın Mekki âyetlerinde *mescid* kavramının kullanılması kelimenin cahiliye döneminde de bilindiğini göstermektedir.

Kur'an, farklı din mensuplarının ibadet ettikleri yerler için *ma'bed* kelimesi yerine *mesâcid*, *savâmi*, *biya*, *salavât* (el-Hac 22/40), *musallâ* (el-Bakara 2/125), *mihrâb* (Meryem 19/11; Sebe' 34/13), *beyt* (el-Bakara 2/125, 127, 158), *bünyân* (el-Kehf 18/21) ve *kible* (Yûnus 10/87) kelimelerini kullanır.²⁴ Tefsirlerde *savâmi* ile Hıristiyan kiliselerinin,

¹⁵ Ferâhîdî, "Cem", 126; Cevherî, "Cem", 187; İbn Manzûr, "Cem", 1/655; Feyyûmî, "Cem", 114-116; Firuzâbâdî, "Cem", 235; Rağîb el-İsfahânî, "Cem", 104.

¹⁶ Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/47-48; Nebi Bozkurt, "Kur'an ve Sünnette Mescid Kavramı", 91-92.

¹⁷ Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/47-48; Bozkurt, "Kur'an ve Sünnette Mescid Kavramı", 91-92.

¹⁸ Ahmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Akçağ Yay., 2013), 208, 771; Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/47-48; Mehmet Kubat, "İslam Ümmetinin Birlik ve Beraberliğini Sağlamada Camilerin Fonksiyonu", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/59-60.

¹⁹ *Mescid* kelimesinin nüzûl sıralaması için bk. el-A'râf, 7/29, 31; el-Cin, 72/18; el-İsrâ, 17/1, 7; el-Kehf, 18/21; el-Bakara, 2/114, 144, 149, 150, 187, 191, 196, 217; el-Enfâl 8/34; Hac 22/25, 40; el-Fetih 48/25, 27; el-Mâide 5/2; et-Tevbe 9/7, 17, 18, 19, 28, 107, 108.

²⁰ el-Bakara 2/114; 187; et-Tevbe 9/17, 18; el-Hac 22/40; el-Cin 72/18.

²¹ el-Bakara 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; el-Mâide 5/2; el-Enfâl 8/34; et-Tevbe 9/7, 19, 28; el-İsrâ 17/1; el-Hac 22/25; el-Fetih 48/25, 27.

²² el-İsrâ 17/1.

²³ Abdülbâkî, Muhammed Fuâd *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2007), "Mescid", 423-424.

²⁴ Damâğânî, Ebû Abdullâh Huseyn bin Muhamed, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillehi'l-'Azîz*, thk. Arabî Abdülhamîd Alî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010), 118, 126, 427, 433; Hirî en Nisâburî ed-Darir, Ebû Abdurrahmân İsmâil bin Ahmed, *Vücûhu'l-Kur'ân*, thk. Celal el-Esyûtî (Lübnan: Kitap Naşirûn, 2011), 113, 117, 272, 378, 383; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferâc Cemalüddîn Abdurrahmân bin Alî bin Muhammed, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osmân (Kâhire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2. Basım, 2014), 36, 117; Huseyin Yusuf Musa-Abdulfettah es-Saidi, *el-İfsah fi fikhi'l-luğa* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 3. Basım, 2010), 699; Zerkeşî, *İ'lâmu'l-sâcid*, 36.

manastırların, Sabii ibadethanelerinin; *biya'* ile Hıristiyan kiliselerinin, Yahudi havrâlarının/sinagoglarının; *mesâcid* ile Müslümanların camilerinin; *salavat* ile Hıristiyan manastırlarının, Yahudi havrâlarının, Sabii ibadethanelerinin, Mecusi tapınaklarının ve Müslümanların mescidlerinin kastedildiği ifade edilmiştir.²⁵ Arap dil sözlüklerinde, *savaşmak* anlamına gelen حرب/*harb* kelimesinden türetilen *mihrâb*/محراب kelimesi, Kur'an'da²⁶ İsrâiloğullarının namaz için toplandıkları, ibadet ettikleri yer anlamında geçmektedir. Ancak günümüzde sadece imamın mescitte namaz kıldığı yer olarak anlaşılmaktadır.²⁷

Kur'an'da "Beytu'l-Ma'mûr" ifadesi de mescid anlamında kullanılmaktadır. Allah, Tûr sûresi 4. ayette Allah, *inşa edilmiş, onarılmış ev, mâ'mûr ma'bet* anlamına gelen²⁸ "Beytu'l-Ma'mûr" üzerine yemin etmektedir. Bu ma'bedin yerde mi gökte mi olduğu ve kendisi ile hangi ma'bedin kastedildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁹ Mevzu ile ilgili gelen rivayetlerde söz konusu ma'bedin göğün yedinci katında Ka'be ile paralel olduğu, Ka'be'nin bu beytin izdüşümü olduğu, günde 70 bin melek tarafından ziyaret edildiği, içinde ibadet yapıldığı ve Hz. Peygambere miraçta gösterildiği ifade edilmiştir.³⁰ Kimi âlimlere göre ise "Beytu'l-Ma'mûr" ifadesi ile Ka'be kastedilmektedir.³¹ Muhammed Hamidullah'a göre İsrâ suresinde geçen "Mescid'i-Aksâ" ifadesi ile gökte bulunan "Beytu'l-Ma'mûr" kastedilmiştir.³²

Kur'an, *mescid* kelimesini İslâm öncesi muharref dinlerin ma'bedleri için de kullanmaktadır.³³ Bu bilgiye istinaden "Allah'a boyun eğilen, itaat edilen, ibadet edilen" yer anlamına gelen *mescid* isminin tüm ma'bedleri içine alan genel bir isim olduğu söylenebilir. Kanaatimizce Kur'an'da mescidleri ifade için kullanılan farklı kelimeler mescidlerin işlev ve özellikleri ile ilgili isimlendirme ve nitelermelerdir.

Mescid kelimesinin Kur'an'da daha çok *Mescid-i Harâm* tamlamasında kullanılması, insanlığın ilk ma'bedi ve tüm mescidlerin kiblesi olmasından dolayıdır. Kur'an,

²⁵ Firuzabâdi, Mecdüddîn Muhammed bin Ya'kub, *Tenvîru'l-mikbâs fî tefsiri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru İhyai Turasi'l-Arabî, 2002), 337; Mukâtil bin Süleymân bin Beşîr, *Tefsiru Mukâtil bin Süleymân*, thk. Ahmed Ferid, 3 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/385; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/224-225; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Dr. Mecdî Basillum, 10 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 7/425; Maverdî, Ebû'l-Hasen Alî bin Muhammed, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid Abdulmaksud bin Abdurrahîm, 6 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/30; Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin Ömer bin Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûnu'l-ekâvîl fî vucûhu't-te'vil*, thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn, 4 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 3/157; Raġib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, 287-288.

²⁶ Âl-i İmrân 3/37, 39.

²⁷ Ferâhîdî, "Mihrâb", 148-149; Cevherî, "Mihrâb", 220; İbn Manzûr, "Mihrâb", 1/780; Feyyûmî, "Mihrâb", 133; Firuzabâdi, "Mihrâb", 24; Raġib el-İsfehânî, "Mihrâb", 119.

²⁸ Bekir Topaloġlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 6. Baskı, (Ankara: İSAM Yay., 2019), 54-55; Abdurrahman Küçük, "Beytu'l-Ma'mûr", DİA, (Ankara: TDV Yay., 1992), 6/94-95

²⁹ Topaloġlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 54-55; Küçük, "Beytu'l-Ma'mûr", 6/94-95.

³⁰ Ezrakî, Ebu'l-Velid, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-esâr*, thk. Abdulmelik bin Abdullâh bin Dehîş, 2 Cilt, (Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 2003), 90-96; Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed bin Abdulkereîm bin Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 645-647; Topaloġlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 54-55; Küçük, "Beytu'l-Ma'mûr", 6/94-95; *Ahmet Küçük*, "Kur'an'da Risalet, İmaret/Umran İlişkisi", *İslam ve Yorum III, 11-12 Nisan 2019 Malatya*, ed. Mehmet Öztürk, Serkan Demir, 3 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2019), 3/143-146.

³¹ Küçük, "Beytu'l-Ma'mûr", 6/94-95.

³² Muhammed Hamidullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", çev. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-5 (2016), 62-70.

³³ el-Kehf 18/21;el- İsrâ 17/1, 7.

Müslümanların belli bir dönem kıblesi olan *Mescid-i Aksâ*'dan³⁴ da söz etmekte ve Hz. Peygamberin Mescidini *Takvâ Mescidi* olarak nitelemektedir.³⁵ Kur'an'da dünyanın her yerinde namazda yüzlerin Mescid-i Harâm'a çevrilmesi gerektiği ifade edilmiş³⁶ ve Ka'be tüm mescidlerin, namazların kıblesi ilan edilmiştir. Bu yönüyle her mescidin Ka'be'nin bir şubesi olduğunu söyleyebiliriz. Hac gibi özel hükümleri haiz olmakla birlikte Mescid-i Harâm bağlamında gelen emir ve yasakları diğer mescidler için de genelleyebiliriz. Mescidler, birlik, beraberlik, güven ve kulluk merkezleri oldukları için Mescid-i Harâm'da müşriklerle savaş yasaklanmış,³⁷ Müslümanları ondan engellemenin haram aylarda savaştan daha büyük bir günah olduğu ifade edilmiş³⁸ ve bu eylemi gerçekleştirenlerin azaba uğratılacakları³⁹ belirtilmiştir. Ayrıca mescitte itikâf halindeyken camiden çıkıp eve giderek eşlerle cinsel ilişkiye girmek,⁴⁰ Ka'be'yi çıplak tavaf etmek yasaklanmış ve her mescidin yanında zinetlerin takılması/avret yerlerinin örtülmesi⁴¹ istenmiştir.⁴² Zikrettiğimiz âyetlerde, mescidlerin her türlü çatışmadan uzak tutulmaları, mescidlerde adaba riâyet edilmesi ve inananların mescidlerden alıkonulmamaları öğütlenmektedir.

Bakara sûresi 114. âyette, Allah'ın mescidlerinde isminin anılmasını engelleyen ve tahribi için çalışanlar *en azılı zalimler* olarak nitelendirilmektedir. Bu niteleme en büyük ibadetin namaz olduğunu da göstermektedir. Âyette geçen *mescid* ile tüm *yeryüzünün*, *Mescid-i Harâm'ın* ve *Beyt-i Makdis'in* kastedilmiş olabileceği ifade edilmiş⁴³ ise de genel kanaat, tüm mescidlerin kastedilmiş olabileceği yönündedir.⁴⁴ İsrâ sûresi 7. âyetten İslâm öncesinde ibadethanelerin bazı saldırılara maruz kaldıklarını ve Mescid-i Aksâ'nın tahrip edildiğini öğrenmekteyiz. Müfessirler, mescidi tahrip etmenin, inananları *mescitten engellemek* ve *mescidi fülen yıkmak* şeklinde olacağını ileri sürmüşlerdir.⁴⁵

³⁴ Mescid-i Aksâ ifadesinin günümüzde Kudüs'te bulunan mescidi ifade edip etmediği ile ilgili farklı bir değerlendirme için bk. Muhammed Hamidullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", çev. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4-5 (2016), 62-70.

³⁵ el-İsrâ 17/1, 7; et-Tevbe 9/108; Ebû İsa Muhammed bin İsa bin Sevre et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002), "Salât", 125.

³⁶ el-Bakara 2/144, 149 ve 150.

³⁷ el-Bakara 2/191.

³⁸ el-Bakara 2/217.

³⁹ el-Hac 22/25.

⁴⁰ el-Bakara 2/187.

⁴¹ el-A'râf 7/31.

⁴² Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 4/404-405; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 4/125-127; Râzî, Fahrüddîn Muhammed bin Ömer bin Hasen bin Huseyn bin Alî et-Teymî, *Mefâtihu'l-ğayb*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Ahmed Şemsüddîn, 23 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Baskı, 2013), 14/50-52

⁴³ Mukâtil bin Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, 1/73; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/653-656; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 1/543-544; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/178-179; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/493-495; Beyzâvî, Nasirüddîn, Ebû Saîd Abdullâh bin Ömer bin Muhammed eş-Şirâzî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 2 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/82-83; Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, thk. İbrahim Şemsüddîn, 12 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 2011), 1/350-352.

⁴⁴ Maverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/173-174; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed bin Alî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şahîn, 3 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2013), 1/46-47; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/178-179; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/493-495; Neseffî, Abdullâh bin Ahmed bin Mahmûd, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2000), 73; Tâhir bin 'Âşûr, Muhammed, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 12 Cilt (Tûnus: Dâru Suhnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', ts.), 1-2/680; Muhsin Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, 3 Cilt (İstanbul: İFAV Yay., 2017), 1/110-111.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/9-17; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/493-495.

Kur'ân, Mescid-i Harâm'ın gerçek koruyucularının müşrikler değil Allah'a karşı gelmekten sakınan Müslümanlar olduğunu ifade ederek⁴⁶ inananlara mescidlerin müşriklerin kontrolünde olmaması gerektiği mesajını vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber de Mekke'yi fethettiğinde Kâ'be'yi putlardan temizlemiş⁴⁷ ve müşriklerin Mescid-i Harâm'a girmelerini yasaklayarak hâkimiyetlerine son vermiştir.⁴⁸ Âyetlerde, müşriklerin Allah'ın mescidlerini imar edemeyecekleri, şirk hallerinden dolayı mescidleri imar etmelerinin mümkün olmadığı, Allah'ın mescidlerini yalnızca Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı hakkıyla kılan, şirk ve kötülüklerden arınan ve sadece Allah'tan korkanların imar edebileceği ifade edilmiştir.⁴⁹ Âyetlerde *Mescid-i Harâm* kastedildiği halde tüm mescidleri kapsayacak şekilde genel bir dilin kullanılması tüm mescidlerin ancak bu şekilde imar edilebileceğini, etkin kılınabileceğini göstermektedir. İlgili âyetlerden mescidlerin yönetim ve bakımının inananların elinde olması gerektiğini değilse imar yerine tahribin söz konusu olacağını öğrenmekteyiz. Ayrıca Kur'ân'da mescidlerin bakımını üstlenmenin Allah'a ve ahiret gününe inanma ve Allah yolunda çalışıp çabalama ile bir tutulamayacağı ifade edilerek⁵⁰ mescidlerin icra ettiği misyonun önemine vurgu yapılmaktadır.

Kur'ân'da münafıkların her alanda olduğu gibi mescidler konusunda da nifak çıkardıkları, iyi niyet gösterisi yapıp mescidleri kullandıkları; Müslümanları bölmek, dinden uzaklaştırmak, Allah'a ve resulüne savaş açanlara destek olmak ve fitne/fesad için mescid bina ettikleri ifade edilmiştir. Ayrıca bu tür mescidlere gidilmemesi, içlerinde namaz kılınmaması, takva temeli üzerine kurulan mescidlerin tercih edilmesi gerektiği belirtilmiş ve burada diğer nifak mescidlerinin aksine kendini arındırmak isteyen samimi kişilerin olduğu buyurulmuştur.⁵¹ Âyetlerde mescidleri kutuplaşma, tefrika ve fitne merkezi haline getirmenin doğru olmadığı, mescidlere sadece arınma düşüncesiyle gidilmesi gerektiği ve mescidlerin takva temelinde yükselmesi gerektiği mesajı verilmektedir. Özetlemek gerekirse Kur'an mü'minlerden mescitleri şirk, nifak ve zulümlerden uzak tutmalarını, güven ve huzur merkezi haline getirmelerini ve mescitlerde tevhide uygun bir şekilde hareket etmelerini istemektedir.

3. Hadislerde Mescidlerin Yeri ve Önemi

Konunun önemine binaen muhaddisler, te'lif ettikleri hadis kitaplarında “mesâcid” bölümü açmış ve Hz. Peygamberden birçok hadis nakletmişlerdir.⁵² Hz. Peygamber, yeryüzünde ilk olarak Mescid-i Harâm'ın ardından Mescid-i Aksâ'nın inşa edildiğini,⁵³ tüm yeryüzünün kendisine mescid kılındığını, evlerin bir bölümünün mescid edinilebileceğini

⁴⁶ el-Enfâl 8/34.

⁴⁷ Tirmizî, “Tefsir”, 17.

⁴⁸ et-Tevbe 9/28.

⁴⁹ et-Tevbe 9/17, 18.

⁵⁰ et-Tevbe 9/19.

⁵¹ et-Tevbe 9/107-108.

⁵² Bk. Ebû Huseyn Müslim bin Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Ahmed Zehve-Ahmed İnaie (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2004), “Mesâcid” 5; Ebû Abdullâh Muhammed bin Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Halîl Me'mûn Şihâ, 2 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), “Mesâcid”, 4.

⁵³ Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâil el-Buhârî el-Cu'fi, *el-Câmiu's-Sahih*, thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.), “Salât”, 46; Müslim, “Mesâcid”, 53; İbn Mâce, “Mesâcid”, 27, 28.

buyurmuştur.⁵⁴ Hz. Peygamber, Allah için en sevimli yerlerin mescidler olduğunu,⁵⁵ mescidlerin birer cennet bahçesi olduklarını⁵⁶ ve mescid bina edene Allah'ın cennette ev bina edeceğini⁵⁷ ifade etmiştir. Resulullah, Medîne'ye geldiğinde ilk iş olarak Mescid-i Nebevi'yi bina ederek⁵⁸ mescidin önemini ve Müslümanların hayatındaki yerini göstermiştir. Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında Medîne yolları üzerinde peygamberimizin namaz kıldığı yerlerde mescidler inşa edilmiştir.⁵⁹ Hz. Peygamber, cemaatle birlikte eda edilen namazın yalnız başına kılınan namazdan 25 veya 27 kat/derece daha efdal olduğunu belirtmiş⁶⁰ ve camiye namaz kılmak için gidenlerin derecelerinin yükseltildiğini, günahlarının silindiğini,⁶¹ mescide devam edenlere Allah'ın cennette konaklar vereceğini,⁶² mescitte namazı bekleyenlerin meleklerin duasını alacaklarını,⁶³ mescide gidip gelen birinin imanına şahadet edilmesini gerektiğini,⁶⁴ cuma'ya, cemaate katılmayanların evlerini yakıp yıkmayı arzu ettiğini⁶⁵ ifade etmiştir. Resulullah'ın, gözleri görmeyen bir sahabeye ezanın sesini duyması halinde namazını camide eda etmesi gerektiğini⁶⁶ belirtmesi camiye ve cemaate ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Hz. Peygamber, peygamberlerinin kabirlerini mescid edinmelerinden dolayı Yahudi ve Hıristiyanlara lanet okumuş⁶⁷ ve onların yaptığı gibi mescidlerin abartılı bir şekilde süslenmesini yasaklamıştır.⁶⁸ İlgili hadisler mescidlerin İslâm toplumunda önemli bir yere sahip olduklarını gösterdiği gibi Allah katındaki değerini de ortaya koymaktadır. Hadislerden de anlaşıldığı gibi mescidler, kulların sadece rablerini andıkları yerler değil aynı zamanda kulluk temelinde yükselen birlik ve beraberliğin de sembolleridir.

4. Camilerin Tarihi Serüveni

Semavi olsun veya olmasın her dinin mutlaka kulluğunu icra ettiği bir ma'bedi olmuştur.⁶⁹ Yahudiler havralarda, sinagoglarda; Hıristiyanlar kiliselerde, manastırlarda; Müslümanlar mescidlerde/camilerde ibadet etmektedirler. Âl-i İmrân sûresi 96. ayete göre Allah'a ibadet/kulluk etmek için kurulan ilk ev/ma'bed/mescid Mekke/Bekke'de kurulmuştur. Ancak Kur'an'da Kâ'be'nin ilk olarak kim tarafından inşa edildiği açıkça belirtilmemektedir.

⁵⁴ Müslim, "Mesâcid", 53; Tirmîzî, "Salât", 120; Ebû Davûd, Süleymân bin el-Eş'as el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Davûd* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1999), "Salât", 24; İbn Mâce, "Mesâcid", 24.

⁵⁵ Müslim, "Mesâcid", 288.

⁵⁶ Tirmîzî, "Deavat", 82.

⁵⁷ Müslim, "Mesâcid", 57; Buhârî, "Salât", 65; Tirmîzî, "Salât", 121; İbn Mâce, "Mesâcid", 21.

⁵⁸ Müslim, "Mesâcid", 54; Buhârî, "Salât", 48.

⁵⁹ Buhârî, "Salât", 89.

⁶⁰ Müslim, "Mesâcid", 95; İbn Mâce, "Mesâcid", 36.

⁶¹ Müslim, "Mesâcid", 104; Buhârî, "Salât", 87.

⁶² Buhârî, "Ezan", 37.

⁶³ İbn Mâce, "Mesâcid", 39.

⁶⁴ Tirmîzî, "Tefsir", 9.

⁶⁵ Müslim, "Mesâcid", 95.

⁶⁶ Müslim, "Mesâcid", 96.

⁶⁷ Müslim, "Mesâcid", 55; Buhârî, "Salât", 48, 55.

⁶⁸ İbn Mâce, "Mesâcid", 22.

⁶⁹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neş., 2005); 283-293; Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (İstanbul: Marifet Yay., 1993), 70, 228; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yay., 1997), 142, 195.

Ka'be'nin ilk olarak melekler, Hz. Âdem⁷⁰ veya Hz. İbrahim tarafından inşa edildiği belirtilmektedir.⁷¹ Ka'be'nin melekler ve Hz. Âdem tarafından inşa edildiği, tavaf edildiği gibi haberler kimi âlimlerce Hac suresi 26. ayete ters bulunmuş ve Ka'be'nin Hz. İbrahim tarafından inşa edildiği (el-Bakara 2/127) görüşü tercih edilmiştir.⁷²

Hz. Peygamberin Medîne'ye hicretinden önce Mekke'de Mescid-i Harâm dışında; “*Mescid-i Hayf, Mescid-i Daru'l-Erkâm, Mescid-i Râye, Mescidü'l-Cin, Mescid-i Şecere, Mescid-i Sırer, Mescid-i Kebeş, Mescid-i Mütteka, Mescid-i Zû Tuvâ, Mescid-i Hira, Mescid-i Bey'a, Mescid-i Ci'râne ve Mescid-i Ten'im*” gibi mescidlerin olduğu ifade edilmiştir.⁷³ Ancak Mekke'de müşriklerin baskısı ve Mescid-i Harâm'ın varlığı gibi nedenlerden dolayı mescidler gelişmiş müesseseler olarak ortaya çıkamamışlardır.⁷⁴ Kaynaklarda Hz. Ebu Bekir'in Mekke'de, evinin bahçesinde kendisine özel küçük mescid yaptırdığı,⁷⁵ müşriklerin peygamber ve sahabesinin mescidlerini hicret esnasında yıktıkları nakledilmiştir.⁷⁶

Hz. Peygamber Medîne'ye hicret yolunda ilk olarak Kubâ Mescidini⁷⁷ ardından da Medîne'ye gelir gelmez ilk iş olarak iki yetim kardeşten arsa satın almış ve burada mescid inşa etmiştir.⁷⁸ Hz. Peygamber, mahallelerde ve kabilelerde Müslüman nüfusun artması üzerine buralarda mescidler inşa edilmesini emretmiş ve kısa bir müddet sonra Medîne ve çevresinde birçok mescid inşa edilmiştir.⁷⁹ Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi ve Kuba Mescidi dışında Medîne'de dokuz mescidin olduğu ifade edilmiştir. Bu mescidlerde sadece vakit namazları kılınmakta, cuma namazı ise yalnızca Mescid-i Nebevi'de eda edilmekteydi.⁸⁰ Sahabeler, Hz. Peygamberin namaz kıldığı, kıldırıldığı ve önemli gördükleri tarihi yerlerde mescid inşa etmişlerdir.⁸¹ Bu mescidlerin kimisi peygamber hayatta iken kimileri de vefatından sonra inşa edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: “*Mescid-i İcâbe, Mescid-i Cuma, Mescidu's-Secde, Mescidu'l-Feth, Mescidü'ş-Şecere, Mescidü Ebu Bekir, Mescidü Ömer, Mescidü Osman, Mescidü Ali, Mescidü Selman el-Farisi, Mescidü Bilal.*”⁸²

Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar fethettikleri yerlerde ilk iş olarak mescidlere önem vermişlerdir. Kimi yerlerde eski ma'bedler camiye dönüştürülmüş kimi

⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 66-72; Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed bin Abdulkerîm bin Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 645-647; Cübbâî, Ebu Ali, *Kitâbu'l-Makâlât*, çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yay., 2019), 80-81.

⁷¹ İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 275-278; Zerkeşi, *İ'lâmu'l-Sâcid*, 29.

⁷² Cübbâî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 80-81.

⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 767-768, 821-825, 911.

⁷⁴ Selahattin Yıldırım, “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi”, *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/344.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/9-17.

⁷⁶ Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed bin el-Hasen, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî, 10. Cilt (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 2013), 1/476-478.

⁷⁷ Muhammed İlyas Abdülğani, *el-Mesâcidü'l-eseriyye fi'l-Medinetin-Nebeviyye* (Medine: Metabiu'r-Reşid, 2. Basım, 1999), 25.

⁷⁸ Buhâri, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45; Muhammed İlyas, *el-Mesâcidü'l-eseriyye*, 18; Ziya Kazıcı, “Eğitim”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakka Dursun Yıldız, 14 Cilt (İstanbul: Çağ Yay., 1993), 14/76.

⁷⁹ Önkal-Bozkurt, “Cami”, 7/47-48.

⁸⁰ Önkal-Bozkurt, “Cami”, 7/47-48.

⁸¹ Muhammed İlyas, *el-Mesâcidü'l-eseriyye*, 264; Yıldırım, “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi”, 345.

⁸² Muhammed İlyas, *el-Mesâcidü'l-eseriyye*, 32, 64, 92, 138, 143, 255.

yerlerde de büyük mescidler inşa edilmiştir. Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde camilerin çok yönlü fonksiyonları göz önünde bulundurulmuş ve camiler sadece ibadethane olarak değil genellikle külliye tarzında bina edilmişlerdir.⁸³ Bu yönüyle camilerin İslâm'ın ilk müesseseleri olduklarını söyleyebiliriz.⁸⁴

İslâm'ın bidâyetinden beri camiler/mescidler her zaman mülkiyetleri üzerinde kimsenin tasarruf hakkı bulunmayan vakıf yerler olarak değerlendirilmişlerdir.⁸⁵ Osmanlı döneminde cami hizmetleri birer vakıf hizmeti çerçevesinde değerlendirilmiş⁸⁶ ve din hizmetlileri için genel bir isim olarak "hademe-i hayrat" kavramı kullanılmıştır.⁸⁷ Osmanlı döneminde camiler kurucularının kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetilirdi. Cami masrafları ve din görevlilerinin maaşları bu vakıf tarafından ödenirdi. Daha sonra bu görevler 1920-1924 yılları arasında Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine ve 1924 anayasası ile Diyanet İşleri Reisliğine devredilmiştir. 1931'de camiler ve cami hizmetlilerinin idaresi Diyanet İşleri Reisliğinden alınmış ve Vakıflar Umum Müdürlüğüne verilmiştir. 1950 yılında çıkarılan bir kanunla cami ve cami görevlilerinin idaresi yine Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir.⁸⁸ Cumhuriyet döneminde camiler devlet kontrolünde olsa da mülkiyet olarak vakıf konumunda değerlendirilmişlerdir. Halktan alınan bağışlarla yapılan camilerin bakım ve onarımı yine halkın yardımları ile yapılmaktadır. Ancak camilerin günümüzde asli konumlarını ve asıl fonksiyonlarını koruduğunu söyleyemeyiz.

5. Hz. Peygamber Döneminde Camilerin Durumu ve İcra Ettiği Fonksiyonlar

Hıristiyan ve Yahudi toplumlarında ma'bedler sadece dini ritüellerin icra edildiği yerler olarak değerlendirilirken⁸⁹ İslâm toplumlarında camiler, hem dini ritüellerin ifa edildiği ma'bedler hem de toplumsal hayatın merkezi olarak kabul görmüşlerdir.⁹⁰ Hz. Peygamber ve sahabeler döneminde cami, devletin idare/yönetim merkezi, davaların görüldüğü adli mekân/mahkeme,⁹¹ tedrisatın yapıldığı eğitim merkezi,⁹² gençliğin eğitildiği gençlik merkezi, toplumsal yaraların sarıldığı hayır kurumu, yaralı ve hastaların tedavi edildiği hastane,⁹³ savaş kararlarının alındığı ordugâh/karargâh, gösterilerin yapıldığı oyun alanı,⁹⁴ misafirlerin

⁸³ Kubat, "İslam Ümmetinin Birlik ve Beraberliğini Sağlamada Camilerin Fonksiyonu", 1/57, 65.

⁸⁴ Selahaddin Çelebi, "Yaşayan Cami Modeli", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/87; İslam Medeniyetinde camilerin konumu ve fonksiyonları için bk. Pedersen, "Mescid", 8/1-72.

⁸⁵ Vehbe Zuhayli, *el-Fıkhu'l-İslâmi ve edilletühü*, 8 Cilt (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım 1985), 8/153; Ahmet Onay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7/18, (2009), 47; Yediyıldız, "Vakıf", 42/480.

⁸⁶ Ülkemizde camilerin gelişimi ve vakıf ilişkisi için bk. Onay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", 43-80.

⁸⁷ Mustafa Öрки, *İmam*, (Denizli: Yenigün Matbaacılık, 2014); 6; Mehmet Bulut, "Din Görevlileri Üzerine Bazı Tespitler", *Diyanet İlmî Dergi*, 41/3 (2005), 56-59.

⁸⁸ Mehmet Bulut, "Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Vakıflar Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-195)", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 2/105.

⁸⁹ Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, 70, 228; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 142, 195.

⁹⁰ Güç, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, 283-293.

⁹¹ Buhârî, "Salât", 44.

⁹² Buhârî, "Salât", 58; İbn Mâce, "Mesâcid", 26.

⁹³ Buhârî, "Salât", 77.

⁹⁴ Buhârî, "Salât", 69.

ağırlandığı misafirhane, evsiz barsızların yurdu,⁹⁵ mahkûmların cezalarının infaz edildiği hapisane⁹⁶ ve dini ritüellerin ifa edildiği ibadet mekânı olarak işlev görmekteydi.⁹⁷ Kısacası Asrı Saadette cami adeta hayatın kalbi idi. Ancak zamanla İslâm geniş alanlara yayıldıkça, fetihler arttıkça Mescid-i Nebevi'nin icra ettiği bazı fonksiyonlar bir bir başka merkezlere devredildi. Sarayların inşası ile birlikte cami devlet merkezi olmaktan çıktı, hastanelerin, hayır kurumlarının, adliyelerin, medreselerin kurulması ile cami Asrı Saadetteki hareketliliğini kaybetti. Artık camiler dini ritüellerin ifa edildiği mekânlar olarak algılanmaya başlandı.⁹⁸ İslâm toplumlarında camiler artık diğer dinlerdeki ma'bed anlayışına benzemekte, sadece ibadet ve sevap merkezi olarak görülmekte⁹⁹ ve gün geçtikçe cami ve halk ilişkisi kopmaktadır.

6. Mescidlerin Toplumdaki Etkinliği ve Din Hizmetlerinin İyileştirilmesi

İslam coğrafyasında ve ülkemizde camilerin Hz. Peygamber dönemindeki gibi fonksiyonel olmadıkları bir gerçektir. Hz. Peygamber dönemindeki mescid hareketliliği, kadın ve çocukların cami cemaatinden olmaları gibi durumlar mescidin toplum üzerindeki etkisini arttırmaktaydı. Günümüzde mescitlerin toplumun sosyal dokusuna etki edebilmesi için Hz. Peygamber dönemindeki gibi fonksiyonel hale getirilmesi gerekmektedir.¹⁰⁰ Camiler, asli durumlarına kavuşturulmadıkları müddetçe sadece birkaç kişinin namaz ibadetini eda ettiği, insanların cumadan cumaya bir araya geldiği ibadet merkezleri olarak kalacak ve toplumun can damarına hayat akıtamayacaklardır.

Camilerin toplumun her kesimine hitap edebilmesi, toplumun sosyal kalkınmasında rol oynayabilmesi, toplum hayatında vazgeçilmez konuma oturması ve belirleyici olabilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı, din görevlileri, camiler, Kur'ân Kursları, hutbeler, vaazlar ve cami cemaati ile ilgili bazı iyileştirmelerin yapılması gerekmektedir. Camilerin inşaat ve tezyinatına

⁹⁵ İbn Mâce, "Mesâcid", 26.

⁹⁶ Buhârî, "Salât", 75.

⁹⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Düşünce Yay., 1981), 55-73; Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları* (İstanbul: Ravza Yay., 1997), 109-182; Ahmet Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yay., 1995), 4/155-223; Ahmet Önkal, "Asr-ı Saadet'te Mescid'in Önemi ve Yaptığı Görevler", *Diyanet Dergisi*, 19/3 (1983), 49-55; Ziya Kazıcı, "Tarih Boyunca Camiler ve Gördüğü Hizmetler", *Diyanet Dergisi*, 22/4 (1986), 8-10; Cahid Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1985), 235-240; Ahmet Güç, "Fonksiyonları Açısından Hz. Peygamber Döneminde Mescid ve Günümüze Getirdiği Değerler", *Diyanet Dergisi*, 25/2 (1989), 28-35; Muşhîrî'l-Hak, "İslam Toplumu ve Toplum Hayatında Caminin Rolü", çev. Ahmet Güç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3 (1991), 287-292; Mustafa Kılıç, "İslamda Toplumu Dinamikleştiren Kurum: Cami ve Sosyal Hayattaki Yeri", *Diyanet Dergisi*, 27/4 (1991), 147-159; Mustafa Baktır, "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi*, 28/4 (1992), 91-93; Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48/2 (2007), 1-10; Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/47-53.

⁹⁸ Baktır, "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri", 91; Mustafa Atilla, "Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri", *Yecder I. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri*, 22 Mayıs 2010 (İstanbul: Yec-Der Yay., 2011), 249.

⁹⁹ Baktır, "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri", 91.

¹⁰⁰ Mustafa Tekin, "Camiye Mahallenin Sosyalitesinde Yer Edindirmek", *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri*, 9 Nisan 2011 (İstanbul: Yec-Der Yay., 2012), 189-193; Ahmet Akın, "Cami İçi Din Hizmetleri", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007* (Ankara: DİB Yay., 2008), 1/254-255; Hasan Kâmil Yılmaz, "Caminin İhyası Din Görevlisi Algısının Yeniden İnşası", *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri*, 9 Nisan 2011 (İstanbul: Yec-Der Yay., 2012), 50-52.

verilen önem camilerin sosyal açıdan işlevli hale gelmesine, toplumda etkin kılınmasına da verilmelidir. Devasa yapıda bina edilen camilerin cemaat namazı dışında bir görev icra etmiyor olmaları önemli bir sorundur. Bugün camilerin fiziki ve kurumsal açıdan Hz. Peygamber dönemindeki gibi olmalarını beklemek doğru değildir. Zira bugün askeri, adli vs. işlerin camilerde görülmesi mümkün değildir. Ancak bugün camiler peygamber dönemindeki gibi hareketli ve etkili hale getirilebilir.

6.1. Diyanet İşleri Başkanlığı ile İlgili İyileştirmeler

Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez ve Taşra teşkilatları ile birlikte son birkaç yıldır takdir toplamakta ve tabiri caizse eskiyen yüzünü yenilemektedir. Yeni atılımları ve projeleri ile olması gereken konuma oturmaktadır. Ancak tüm gelişmelere rağmen Diyanet halka tam anlamıyla inememekte, camileri etkin bir şekilde kullanamamakta ve din hizmetlerini geniş bir tabana yayamamaktadır. En önemlisi ise genç nüfusa hitap edememekte, çocuklar üzerinde yeterli derecede etkili olamamaktadır.

Dini müesseseleri elinde bulunduran Diyanet İşleri Başkanlığının, mevcut cemaat, tarikat ve dernekler kadar neden halka inemediğini ve halkın sosyal dokusuna neden nüfuz edemediğini sorgulamalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı cemaatlerle, cemiyetlerle, sendika, vakıf ve derneklerle görüşmeli, toplantılar yapmalı ve toplumun dini ihtiyaçlarının karşılanması için ortak projeler geliştirmelidir. Diyanet, resmi görevli anlayışını aşmalı ve Din Hizmetlerini gönüllülük esasını üzerinde kurmalıdır.

Dini alanda başarılı olabilmek için Diyanet İşleri Başkanlığının özerk bir kurum olması mutlak bir gereklilik arz etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, halkın dinini, inancını zehirleyen yapı ve oluşumlarla mücadele edecek bir kurum kurmalıdır. Halka inebilmek ve halk üzerinde etkin olabilmek için dini istismar eden, dini bilinci zehirleyen kişi, kurum ve eserlerle mücadele etmekten geri durmamalı ve gittikçe artan mealler konusuna da eğilmelidir. Diyanet bilgi ve birikimini etkin yollardan halka ulaştırmalıdır. "Diyanet Televizyonu"nu etkin ve aktif hale getirmeli ve halkın rağbet ettiği bir kanala dönüştürmelidir. Diyanet, son dönemde başlattığı Gençlik Merkezi ve öğrenci evleri gibi faaliyetleri her ilde yapmalı ve hatta tüm ilçelerde bu faaliyetleri gerçekleştirmelidir.

6.2. Din Görevlileri ile İlgili İyileştirmeler

Diyanet İşleri Başkanlığının aktifleşmesi din görevlilerinin de aktif hale gelmesi demektir. Din görevlisi ünvanı ile çalışan, müftü, vaiz, Kur'an kursu hocası, imam ve müezzinlerin konularına uygun hareketler sergilemeleri, kendilerine tevdi edilen görevi en iyi şekilde yerine getirmeleri gerekmektedir.

Görevi sevmek, benimsemek, aidiyet hissetmek, devam etmek başarının olmazsa olmazlarıdır. Makamını benimsemeyen, aidiyet hissetmeyen, görevini sevmeyen, imamlığın peygamber mesleği¹⁰¹ olduğunu idrak edememiş, maişet endişesi ile imam olmuş birinin halk üzerinde etkili olmasını beklemek yanlış olur. Diyanet'in İmam Hatip Liselerinden farklı

¹⁰¹ Ali Akpınar, "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007* (Ankara: DİB Yay., 2008), 2/19; Şaban Karasakal, "Lider Olarak Din Görevlilerimiz", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4 (2014), 39.

olarak belli merkezlerde “İmam Okulları” açması ve buralarda sadece imam yetiştirmesi gerekmektedir. Bu durumda İmam Hatip Liseleri din eğitimi veren liseler olarak değerlendirilebilir. Bahsettiğimiz “İmam Okullarına” alınacak kişilerin bir ömür bu mesleği sürdürmeleri şart koşulmalı, özlük durumları iyileştirilmeli ve alınacak kişilerde belli nitelikler istenmelidir. Bu durumda camiler görevini benimsemiş, bu alanda yetişmiş, imamlık için hazırlanmış din gönüllüsü adaylar kazanacak ve camilerde başarılı hizmetlere imza atılacaktır. Bahsettiğimiz “İmam Okullarından” mezun olacak öğrencilerin makamı temsil, ehil ve yetkin olma durumları göz önünde bulundurularak atamaları yapılmalıdır. İmamların bir ömür bu görevi sürdürmeleri verimliliği arttıracaktır. Zira devamın olmadığı yerde davanın başarıya ulaşması beklenemez.

İmam sadece atandığı caminin değil aynı zamanda caminin içinde bulunduğu mahallenin de imamıdır.¹⁰² İmam, sadece namaz kıldırma memuru veya cami görevlisi değil önder ve örnek bir kişiliktir.¹⁰³ İmam şahsiyeti, duruşu, ufku, hoşgörüsü, kararlılığı, duyarlılığı, bilgisi ve toplumsal kişiliği ile halka örnek olmalıdır. Anadolu’da imam; cenaze yıkayan, mevlit okuyan, nikâh kıyan, Kur’ân okutan, hatimler indiren değil aksine hayatın her alanında dinin gereklerini yerine getiren¹⁰⁴ öncü bir insandır.

Hz. Peygamberin evi cami avlusunda bulunurdu.¹⁰⁵ Bu da bize imamların mutlak manada imamlık yaptıkları muhite yerleşmeleri gerektiğini ve halk ile diyalog içinde olmaları gerektiğini anlatır.¹⁰⁶ Osmanlı döneminde mahalle idarecisi imamlardı. Muhtarlık müessesesi ihdas edilene kadar imam, halk ve merkezi idare arasında bir köprü görevi görürdü. Devletin resmi nikâhını imam kıyardı. Mahalle temizliğinden sorumluydu. İmam hakem, mazlumun dostu, kadı naibi ve öğretmen idi.¹⁰⁷

Kiliselerde din görevlileri, üniversite mezunu ve yüksek lisans, doktora yapanların arasından seçilmekte ve bu göreve seçkin insanlar atanmaktadır.¹⁰⁸ İmamlar önerdiğimiz “İmam Okullarından” seçilmeyecekse Diyanet’in de mevcut durum ve şartlarda yetişmiş seçkin insanlar arasından imam atamalarını gerçekleştirmesi Din Hizmetlerinin niteliği ve verimliliği açısından önem arz eder. İmamların kendilerini geliştirmeleri ve alanlarında yetkin olmaları saygınlıkları açısından gerekli bir durumdur.¹⁰⁹ Bilgi çağında din görevlilerinin bilgi

¹⁰² Atilla, “Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri”, 249; Yılmaz, “Caminin İhyası Din Görevlisi Algısının Yeniden İnşası”, 50.

¹⁰³ Ramazan Altıntaş, “Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007* (Ankara: DİB Yay., 2008), 2/243; Hayati Tetik, “Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri- Cemaat İletişiminin Önemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 34/2 (1998), 99-100; Karasakal, “Lider Olarak Din Görevlilerimiz”, 39-53.

¹⁰⁴ Neşet Bodur, “Cami Merkezli Din Hizmetlerine Yönelik Tespit ve Teklifler”, *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/80-83.

¹⁰⁵ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, 55-73; Ağırman, *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, 109-182.

¹⁰⁶ Atilla, “Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri”, 251-256.

¹⁰⁷ Akin, “Osmanlı Devletinde Din Görevlilerinin Rolü (XVI. Asırda Bursa’da)”, 51-55.

¹⁰⁸ Altıntaş, “Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir”, 236.

¹⁰⁹ Akpınar, “Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler”, 18-20.

ve eğitim seviyeleri yüksek olmalıdır.¹¹⁰ Diyanet, atadığı din görevlilerinin daha iyi yetişmeleri¹¹¹ ve gerekli donanımları kazanmaları için hizmet içi kurslarını yaygınlaştırmalıdır.¹¹² Diyanet, kendi çalışanlarına yönelik yaptığı "Seviye Tespit Sınavlarında" düşük puan alan görevlileri Hizmet İçi kurslara yönlendirmeli ve buradaki eğitimi zorunlu tutmalıdır. Örneğin İmamların hadis kültürü konusunda yapılmış çalışmalarda din görevlilerinin hadis bilgilerinin yetersiz olduğu, hadis literatürünü tanımadıkları ve genelde bildikleri hadislerin mevzu hadislerden oluştuğu ifade edilmektedir.¹¹³ Din görevlileri İlahiyat ve İmam-Hatip çıkışlı olmalarından dolayı daha iyi yetişmelerinin sağlanması için Diyanet'in YÖK (İlahiyat Fakülteleri) ve MEB ile diyaloga geçmesi ve ortak bir mutabakata varması gerekmektedir.¹¹⁴

İmamlar aktif olmadan camilerin aktifleşmesi, imamlar sosyal olmadan camilerin sosyalleşmesi beklenemez. Diyanet, İmamlardan ve diğer din görevlilerinden yıllık faaliyet raporu almalı ve halka dönük, sosyal faaliyetlerin yapılmasını din görevlilerinin görevleri arasına katmalıdır. Vaizleri bu gibi hizmetlerde etkin kılmalı ve gerekli maddi destekleri sağlamalıdır. Din hizmeti mutlaka cami dışına da taşınmalıdır.¹¹⁵ Günümüzde Diyanet'in din hizmetlerini cami dışına taşımak gibi bir gayesi ve buna yönelik "gençlik merkezleri" gibi bazı uygulamaları bulunmakta ise de yeterli olduğu söylenemez.

İmam mahallesindeki sorunlarla mücadele etmeli, yaşlı, kimsesiz ve yetimlerle ilgilenmeli, mahallesini tanımalı, iyiliğin yaygınlaşması için çaba harcamalı, mahalledeki okullarda din derslerini vermeli, kurumlarla iletişim ve iş birliği içinde olmalı, halkın içinde olmalı, acı ve tatlı günlerde cemaatin yanında olmalı,¹¹⁶ kendini görevine adanmalıdır.¹¹⁷ Böyle bir imam profilinin olması halinde dini kalbe ve camiye hapseden din anlayışı son bulacaktır. İmamı yatmayan bir mahallenin batması mümkün değildir. İmamlardan her yıl hizmet cetveli alınıp buldukları cami ve mahallede neleri başardıklarına bakılmalıdır. Başarılı ve hizmet ehli imamların yerinden edilmemeleri dini çalışmaların sağlıklı işlemesi ve devam etmesi yönünden önem arz etmektedir.

Müftülerin ve diğer üst amirlerin imamları toplum önderleri, din gönüllüleri görüp saygı duymaları, koruyup kollamaları ve kimseye imtiyaz tanınamaları gerekmektedir. Müftülerin

¹¹⁰ Ömer Yılmaz, "Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 364-365.

¹¹¹ Bodur, "Cami Merkezli Din Hizmetlerine Yönelik Tespit ve Teklifler", 1/83.

¹¹² Mustafa Karagöz, "Toplum Din Konusunda Aydınlatma Görevinin Camilerde İcrası", *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 23-27 Kasım 1998 (Ankara: DİB Yay., 2003), 1/373.

¹¹³ Mahmut Yeşil, *Va'z Edebiyatında Hadisler* (Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2001), 13-250; Mehmet Bilen, "Din Görevlilerinin Hadis Bilgileri Üzerine", *İslami İlimler Dergisi*, 2/2 (2007), 103-104.

¹¹⁴ Mustafa Çağrı, "Din Görevlileri: Toplumdaki Yeri, Eğitimi ve Önemi", *Ferdi ve Sosyal İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, 18-19 Ekim 2009 (İstanbul: Ensar Neş., 2009), 250.

¹¹⁵ Akpınar, "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler", 25.

¹¹⁶ Hüseyin Algül, "İyiliğin Yayılmasında Din Görevlilerinin Yeri ve Önemi", *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 23-27 Kasım 1998 (Ankara: DİB Yay., 2003), 2/422-424; Akpınar, "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler", 20; Gazi Erdem, "Sosyal Açılımlı Cami Hizmetleri", *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 12-16 Ekim 2009 (Ankara: DİB Yay., 2009), 2/254-256; Atilla, "Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri", 249.

¹¹⁷ Altıntaş, "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir", 236; Tekin, "Camiye Mahallenin Sosyalitesinde Yer Edindirmek", 190.

görev bilinci ve kulluk şuuru ile hareket etmeleri imamlar üzerinde olumlu etki uyandıracaktır. İmamlara önderlik değil de sadece amirlik yapan bir müftü başarılı bir performans sergileyemez.

6.3. Camiler ile İlgili İyileştirmeler

Günümüzde camiler merkezi yerler haricinde sadece namaz vakitlerinde açılıp kapanmaktadır. Kanaatimizce mescidler, sadece namaz zamanlarında değil diğer vakitlerde de açık olmalıdır. Mescidlerin sadece açık olmaları değil aynı zamanda din görevlilerinin de camide hazır bulunmaları gerekmektedir.¹¹⁸ Osmanlı döneminde camiler sabahtan yatsı namazına kadar açık kalırdı ve içinde birçok görevli olurdu.¹¹⁹

Camiler/mescidler yaygınlaştırılmalı ve mescidlere ulaşma zorluğu olmamalıdır. Zira yaşlı, hasta, çocuk ve kadınlar bu durumda camilere gidemezler. Bunun için camilerin olmadığı yerlerde apartman daireleri, mahallede bazı evler mescidlere dönüştürülebilir.¹²⁰ Hz. Peygamber döneminde de bu durumlar yaşanmıştır.¹²¹

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi'nin sosyal aktivitesi ve eğitim merkezi görevi¹²² görmesi camilerimize örnek olmalıdır. Camilerin/mescidlerin etrafında sosyal tesisler, etüt salonları, yaşlılar için dinlenme yerleri, çocuk odaları, bayan din görevlileri için irşâd büroları, çocuk parkları yapılmalıdır.¹²³ Her caminin bünyesinde 4-6 yaş Kur'ân Kursları açılmalıdır. Camiler/mescidler sosyal mekânlarla canlı hale getirilmeli öyle ki camiler hayat olmalıdır. Osmanlı döneminde camiler sosyal mekânlar olarak inşa edilir ve camilerin külliyesi olurdu.¹²⁴ Camiler cazibe merkezi haline getirilmelidir.¹²⁵ Camilerden soyutlanmış, camiye devamın az olduğu bir dindarlık eksik ve tehlikelere açıktır. Maalesef ülkemizde camiye devam çok azdır.¹²⁶

Camilerin sosyal kalkınmada etkin olmaları için cami derneklerinin artırılması ve desteklenmesi gerekmektedir.¹²⁷ Cami derneklerinin artık sadece cami inşa eden ve cami için para toplayan, cami eksiklerini gideren bir yapı olmaktan çıkarılmaları önem arz etmektedir. Her caminin imam ve cemaatinden oluşan, gönüllülük esasına dayanan cami derneklerinin olması ve bu derneğin caminin bulunduğu mahallenin kalbi olması gerekmektedir. İmam, bu

¹¹⁸ Atilla, "Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri", 250.

¹¹⁹ Akın; "Cami İçi Din Hizmetleri", 246.

¹²⁰ Süleyman Sarı, "Cami ve Mescidlerle İlgili Fıkhi Hükümler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13 (2009), 339.

¹²¹ Buhârî, "Ezan", 40, 50, 153, 154; "Teheccüd", 36; İbn Mâce, "Mesâcid", 8.

¹²² Hüseyin Müennes, *el-Mesâcid* (Küveyt: Âlemi'l-Ma'rife, 1981), 32; Mustafa Baktır, "Suffa Örneği" Bağlamında Cami ve Eğitim", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/455-458.

¹²³ Bodur, "Cami Merkezli Din Hizmetlerine Yönelik Tespit ve Teklifler", 1/83.

¹²⁴ Tekin, "Camiye Mahallenin Sosyalitesinde Yer Edindirmek", 190; Akın, "Cami İçi Din Hizmetleri", 254-255; Altıntaş, "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir", 234-235; Hasan Kâmil Yılmaz, "Caminin İhyası Din Görevlisi Algısının Yeniden İnşası", 50-52.

¹²⁵ Altıntaş, "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir", 233-235.

¹²⁶ Vejdi Bilgin, "Dini Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi", *Ferdi ve Sosyal İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, 18-19 Ekim 2009* (İstanbul: Ensar Neş., 2009), 206.

¹²⁷ Tekin, "Camiye Mahallenin Sosyalitesinde Yer Edindirmek", 191; Gökhan Yılmaz, "Cami Derneklerinin Etkililikleri Üzerine Bir Modelleme", *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 27 Nisan 2013* (İstanbul: Yec-Der Yay., 2014), 102-112.

derneğin asıl üyesi olmalı ve cemaate yön vermelidir. Derneğin Diyanete karşı sorumlu kılınması İmam ve dernek ilişkisi açısından önemlidir.¹²⁸

Diyanet, yeni yapılacak camilerin sosyal etkinliklere uygun bir zeminde ve yapıda olmasına ihtimam göstermelidir. En azından bundan sonra inşa edilecek camilerin "sosyal nitelikli cami" projesine uygun olmasına dikkat etmeli ve buna uymayan cami inşaatlarının başlamasına engel olmalıdır. İmam Lojmanının projeye dâhil edilmediği cami inşaatlarına onay verilmemelidir. Zira imam Lojmanı din hizmetinin aksamaması için mutlaka gereklidir.¹²⁹

6.4. Hutbe ve Vaazlarla İlgili İyileştirmeler

Hz. Peygamberin peygamberlik dönemi süresince tebliğ için kullandığı en etkin ve en önemli araçlardan birisi kuşkusuz ki hutbedir. İslâm'ın diriltici ve uyarıcı mesajını büyük topluluklara ulaştırmada genel olarak hitabetin, özelde ise hutbenin rolü inkâr edilemez. Öyleyse böylesi hayati öneme sahip hutbelerin fonksiyonunu günümüzde icra edip etmediğinin kritiğinin yapılması gerekir.¹³⁰

Cuma günleri camilerde toplanan cemaatin ikinci bir örneği dünyanın hiçbir yerinde bulunmamaktadır. Gönüllü ve sırf Allah rızası için camiye dolduran cemaat, aldığı eğitim ve terbiye gereği cuma hutbesi esnasında konuşmamakta ve anlatılanlara kulak kesilmektedir. İmamın okuduğu hutbeyi can kulağı ile dinleyen cemaat aynı dinleme performansını vaaz dinleme esnasında göstermemektedir. Hutbeler vaazlara nazaran daha etkilidir. Cemaat vaazları değil cuma namazının bir parçası sayılan hutbelere önem vermektedir.¹³¹ Buna rağmen maalesef Diyanet, hutbelere değil, vaazlara önem vermekte ve vaiz atamalarında aradığı kriterleri imam atamalarında aramamaktadır. Hâlbuki hutbelerin icra ettiği fonksiyonlara bakıldığında vaiz atamalarında gösterilen ihtimamın aynısının imam atamalarında da gösterilmesi gerektiği gerçeğini görürüz.

Eski dönem Diyanet'in yıllarca ısrarla cuma hutbeleri için demirbaş konular haline getirdiği; "Verem Haftası, Orman Haftası, İstanbul'un Fethi, 30 Ağustos Zafer Bayramı, Kanser, Hayvanların Korunması, Sağlığınıza Koruyalım, Ormanlarımızı Koruyalım, Trafik Haftası vs." örnekler hutbe konularının asli mecrasından ne kadar uzaklaştırıldığı açık bir göstergesidir.¹³² Elbette ki bu tür konular sorun haline geldiği dönemlerde hutbe konusu olarak işlenebilir ama bu konuların her yıl aynı hafta işlenmesi hutbelerin irad amacına uygun değildir.

Son dönemlerde hutbelerde önemli iyileştirmeler yapılmakla birlikte hutbelerin genelde mana ve mesaj yönünden çok verimli oldukları söylenemez. Ülkemizde camilerde okutulan hutbeler hem üslup hem içerik açısından halkı yeterince aydınlatamamaktadır. Hutbeler, sağlıklı dini bilgiyi verme, cemaati İslami konularda tatmin etme ve gelişen olaylar karşısında İslam'ın sahih yorumunu sağlıklı bir biçimde topluma sunma açısından yeterli hale

¹²⁸ Atilla, "Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri", 251.

¹²⁹ Mustafa Köylü, "Din Görevlilerinin Meslekî Problemleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1991), 211-212.

¹³⁰ M. Halil Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2013), 7-11.

¹³¹ Karagöz, "Toplumu Din Konusunda Aydınlatma Görevinin Camilerde İcrası", 375.

¹³² Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", 13.

getirilmelidir. Zira hutbeler, hızla gelişen ve değişen olaylara ışık tutmak ve topluma İslami bir bakış açısı kazandırmak konusunda eksiktir.¹³³

Hutbe konuları Diyanet, müftülük veya İmam tarafından belirlenirken cemaatin seviye farkı göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin İstanbul ve Ankara'nın merkezinde verilen edilen hutbe ile taşrada okunan hutbelerin konusu benzer olduğu gibi metinleri de çoğu zaman aynı olmaktadır. Oysa yerel şartların ve cemaatin seviyesine göre hem konuların hem hutbe metinlerinin tespit edilmesi, hutbenin faydalı olması açısından büyük bir zaruret taşımaktadır. Örneğin, Şırnak'ın herhangi bir köyünün cemaati için irad edilecek hutbe ile bir üniversite camisinde okunacak hutbenin seviyeleri bir olmamalıdır.¹³⁴

Hutbeyi sunan “imam”, sunulan “hutbe metni” ve hutbeyi dinleyen “cemaat” bir hitap/hutbe için önemli üç unsurdur.¹³⁵ Hutbelerin hazırlanması sırasında cemaatin ilgi ve istekleri,¹³⁶ çevrenin durumu ve ihtiyaçları,¹³⁷ anlatılacak konunun güncel olması,¹³⁸ güncel ve akıcı bir dilin kullanılması, konu bütünlüğünün sağlanması¹³⁹ gibi hususlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Hutbeler samimi, duygulu, heyecan verici, ölçülü, uyarıcı, yapıcı, eğitici, sevindirici, müjdeleyici, dini yasaklardan sakındırıcı, yanlış inançları düzeltici ve düşündürücü olmalıdır.¹⁴⁰ İmamların hutbelerini yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda kendilerinin hazırlaması¹⁴¹ verimlilik açısından önem arz etmektedir.

Her ne kadar hata yapılmaması gerekçesi ile hutbeler irticalen okunmamalı denilmekte ise de aslında irticalen okunması gerekmektedir.¹⁴² Kâğıda bakılarak irad edilen hutbe, halkın gözlerinin içine bakılarak irticalen okunan hutbe kadar etkili olmamaktadır. Diyanetin, hutbelerin irticalen okunmasını ve etkili hutbelerin verilmesini teşvik etmesi gerekmektedir. İllerde merkezi camilerden vaaz ve hutbelerin radyo ve televizyonlardan canlı verilmesi¹⁴³ hutbelerin daha geniş kesime ulaşmasını ve camiye gelemeyen kadın ve hastaların istifade etmelerini sağlayacaktır.

6.5. Cemaat ile İlgili İyileştirmeler

Camiler/mescidler cemaatle anlam kazanır. Camileri hareketlendiren, şenlendiren, anlamlandıran cemaatin kendisidir. Hz. Peygamberin camiye ve cemaat namazlarına teşvik

¹³³ Çiçek, “Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi”, 12.

¹³⁴ Çiçek, “Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi”, 14.

¹³⁵ Yunus Emre Gördük, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); 1-5.

¹³⁶ Şükrü Keyifli, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17/5 (2013), 83.

¹³⁷ Altıntaş, “Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir”, 243.

¹³⁸ Akın, “Cami İçi Din Hizmetleri”, 253; Ömer Yılmaz, “Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi”, 1/371.

¹³⁹ Ali Akpınar, “Etkili ve Canlı Va’z Edebilmek İçin Bazı Teklifler”, *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri*, 9 Nisan 2011 (İstanbul: Yec-Der Yay., 2012), 60-70.

¹⁴⁰ Gördük, “Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler”, 1-5.

¹⁴¹ Mustafa Karagöz, “Cami Eksenli Din Hizmetleri Bağlamında İmamlık, Hatiplik ve Vaizlik”, *III. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 21 Eylül 2004 (Ankara: DİB Yay., 2005), 1/125; Ziya Şen, “Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hale Gelmesi İçin Bazı Teklifler”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, 3-4 Kasım 2007 (Ankara: DİB Yay., 2008), 1/496-502; Mustafa Köylü, “Din Görevlilerinde Bulunması Gereken Nitelikler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1990), 135-150.

¹⁴² Tetik, “Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri- Cemaat İletişiminin Önemi”, 107.

¹⁴³ Karagöz, “Toplumu Din Konusunda Aydınlatma Görevinin Camilerde İcrası”, 374.

edici birçok hadisi bulunmaktadır.¹⁴⁴ Hz. Peygamber döneminde cami renkli ve hareketli idi. Yediden yetmişe, kadın erkek, yaşlı, genç, çocuk herkes camiye gelirdi. Peygamber Mescidi sadece erkeklere ve belli bir yaş seviyesine gelmiş insanlara açık değildi. Asrı Saadette camiler, erkeklere olduğu kadar kadınlara da açıktı, giriş kapıları ayrıydı.¹⁴⁵ Erkekler önde kadınlar arkada namaz kılar ve camiye önce kadınlar terk ederdi. Kadınlar arkada namaz kıldıkları için kendilerinden belli kurallara uymaları istenirdi.¹⁴⁶ Cami kadınlara olduğu gibi çocuklara da açıktı. Peygamber torunları namazda peygamber sırtına biner peygamberde oyunları bozulmasın diye secdeyi uzatırdı.¹⁴⁷ Geleceğin fatihleri, büyük komutanlar, davetçiler, Kur'an öğretmenleri Mescid-i Nebevi'de yetişiyordu.

Hz. Peygamber döneminde kadınlar cemaatin müdavimleri idi. Hz. Peygamber kadınların camiye gelmelerine mani olunmamasını buyurmuş¹⁴⁸ ve kadınları camiye teşvik etmiştir. Kadınlar resulullah döneminde vakit, cuma ve bayram namazlarında camiye gelir, her türlü sorularını ve sorunlarını dile getirirlerdi.¹⁴⁹ Hz. Peygamber döneminde kadınlar süt emzirdikleri çocukları ile birlikte camiye gelir ve çocuk ağlamalarını duyan Hz. Peygamber namazı kısa tutardı.¹⁵⁰ Hz. Peygamber kadınlara camide özel bir gün ayırıp onlara sohbet vermiş, soru ve sorunlarını dinlemiştir.¹⁵¹ Ancak Hz. Aişe'ye nispet edilen hadis¹⁵² ve fitneler bahane edilerek kadınlar Hz. Peygamber ve halifeler dönemi sonrasında camilerden uzaklaştırılmışlardır.¹⁵³ Kadınların camiye gitmemeleri, evlerinde namaz kılmalarının daha hayırlı olduğu yönünde rivâyetler bulunmakta ise de¹⁵⁴ bunlar geçici ve belli bir dönem içindir. Asıl olan Hz. Peygamberin süreklilik arz eden uygulamalarıdır.¹⁵⁵ Kadınların camiden uzaklaşmaları ile birlikte nesil kirlenmeye ve dinin etkisinden uzaklaşmaya başlandı.¹⁵⁶ Çünkü nesli inşa eden en önemli mürebbiyeler annelerdi. Kadınlar gibi çocuklarda bazı hadislere¹⁵⁷ istinaden camilerden uzaklaştırıldılar. Hâlbuki Hz. Peygamber döneminin aksini

¹⁴⁴ Buhârî, "Ezan", 37; Müslim, "Mesâcid", 278, 282, 285, Ebu Davûd, "Salât", 48.

¹⁴⁵ Ebu Davûd, "Salât", 17.

¹⁴⁶ Buhârî, "Ezan", 152, 164.

¹⁴⁷ Müslim, "Mesâcid", 42, 43, 44; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1998), "İmamet", 35, 37, "Sehv", 13; Buhârî, "Ezan", 65, 163; Müslim, "Salât", 192; Ebu Davûd, "Salât", 123.

¹⁴⁸ Buhârî, "Cum'u'a", 13, "Ezan", 162, 166, "Nikâh", 116; Müslim, "Salât", 134, 135, 136, 137, 138, 141, "Mesâcid", 230; Ebu Davûd, "Salât", 52; Tirmîzî, "Cum'u'a", 48; İbn Mâce, "Mesâcid", 15.

¹⁴⁹ Buhârî, "Salât", 13, "Zekât", 33, "Ezan", 162; İbn Mâce, "Salât", 155; Hüseyin Yılmaz, "Kadınların Cami Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Buna Yönelik Hizmetleri", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007*, (Ankara: DİB Yay., 2008), 1/280.

¹⁵⁰ Buhârî, "Ezan", 65; Müslim, "Salât", 192; Tirmîzî, "Salât", 159, 267.

¹⁵¹ Buhârî, "İlim", 15, 36; Ebu Dâvûd, "Melâhim", 15.

¹⁵² Buhârî, "Ezan", 163.

¹⁵³ Abdullah Kahraman, "Cami İklimini Solumak ve Camiye Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gerekeşi", *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 13 Mayıs 2012* (İstanbul: Yec-Der Yay., 2013), 45-50; Hüseyin Yılmaz, "Kadın-Cami İlişkisinin Teolojik Temelleri", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/174, 181; İbrahim Yılmaz, "Fıkıhta Fitne ve Fesâdü'z-Zaman Olgusunun Kadınların Cemaate/Camiye Devam Etmelerindeki Sınırlayıcı Rolü", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman vd., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/195.

¹⁵⁴ Ebu Dâvûd, "Salât", 52, 53.

¹⁵⁵ Yılmaz, "Kadın-Cami İlişkisinin Teolojik Temelleri", 1/188.

¹⁵⁶ Yılmaz, "Kadın-Cami İlişkisinin Teolojik Temelleri", 1/188.

¹⁵⁷ İbn Mâce, "Mesâcid", 25.

ifade eden çocukların camiden uzak tutulmaları hadisi¹⁵⁸ sened ve metin yönünden tenkide uğramış ve makbul bir hadis olmadığı sonucuna varılmıştır.¹⁵⁹

Camilerin yeni bir medeniyet inşasında etkin olabilmesi için çocukların camiye devamları sağlanmalı¹⁶⁰ ve mahalle camileri başta olmak üzere tüm camilerde bayanlara yönelik irşâd faaliyetleri yapılmalıdır. Toplum nüfusunun yarısını kadınlar oluşturmakta¹⁶¹ ve artık kadınlar sokakta, sosyal hayatta ve iş yerinde aktif bir konumda bulunmaktadır.¹⁶² Bunun için kadınların da camiye devamları sağlanmalı ve ihtiyaç duyulan düzenlemelerin yapılmalıdır.¹⁶³ Cami, nesli inşa eden annelerin, gelecek neslin kurucu anne adayları olan genç kızların ve gelecek neslin büyükleri olan çocukların uğrak mekânı olmalıdır. Bunun için cami bahçelerinde sosyal etkinlik alanları oluşturulmalıdır. Örneğin bir camide oyun parkının olması halinde anneler cami havasını teneffüs edecek, manevi atmosferde çocuğuyla ilgilenecek ve namazını camide çocuğuyla birlikte eda edebilecektir.

Kadınların dini bakımdan yetiştirilmeleri için Bayan Kur'ân Kursu Öğreticileri ve vaizeler dışında yeterli Bayan Din Görevlisi alımı sağlanmalıdır. Diyanet, kadınlara din hizmeti veren "Aile İrşad Merkezleri"ni tüm köy, belde ve mahallelerde olacak şekilde yaygınlaştırmalıdır. Ancak bu sayede kadınlar dini sorularını ve sorunlarını rahatlıkla dile getirebileceklerdir. Eğer etkin ve etkili bir din hizmeti verilecekse kadınların irşâdına ayrı bir önem verilmelidir. Bu irşâd bürolarında kadınlar camiye teşvik edilmeli ve ailece cami havası teneffüs etme bahtiyarlığının yaşanmasına ön ayak olunmalıdır. Bayan Din Görevlilerin camilerde bulunmaları konusunda en güzel örnek Hz. Meryem'dir.¹⁶⁴ Hz. Meryem'in annesinin karnındaki erkek çocuk zannedip onu ma'bedin hizmetine adanması,¹⁶⁵ erkek çocuk beklerken kız çocuk doğurması ilahi iradenin ma'bed hizmetine sadece erkeği değil kadını da seçtiğini göstermektedir. Camiye devam eden nüfusu renklendirmek ve gençleştirmek için projeler geliştirmeliyiz.

Sonuç

Kur'an'da mescidler, Allah'a nispet edilmekte ve "Allah'ın evi" olarak nitelenmektedir. Mescidlere verilen değer ve önemi gösteren bu ifadeler, onları İslâm toplumu için vazgeçilmez merkezler ve kutsal mekânlar kılmıştır. İslam Medeniyetinin en görkemli ve en büyük yapıları hiç şüphesiz ki mescidler/camilerdir. İslam tarihinde ma'bed olmanın yanı sıra birçok etkinliğe ev sahipliği yapan mescitler, yediden yetmiş herkesin uğradığı, faydalandığı ve hayat bulduğu ana merkezlerdi.

¹⁵⁸ İbn Mâce, "Mesâcid", 5.

¹⁵⁹ Salih Karacabey, "Hadislerin Metin Tenkidinde Fiili Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınların ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (2000), 256-257.

¹⁶⁰ Çelebi, "Yaşayan Cami Modeli", 1/89-91.

¹⁶¹ Bodur, "Cami Merkezli Din Hizmetlerine Yönelik Tespit ve Teklifler", 1/83.

¹⁶² Fatma Asiye Şenat, "Kadınların Bayram ve Cuma Namazlarına Katılımının Psiko-Sosyal Analizi", *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından- 08-09 Ekim 2018 Malatya*, ed. Fikret Karaman v.dğr., 2 Cilt (Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018), 1/111.

¹⁶³ Baktır, "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri", 89-91; Yılmaz, "Kadınların Cami Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Buna Yönelik Hizmetleri", 1/289-292.

¹⁶⁴ Âl-i İmrân 3/37.

¹⁶⁵ Âl-i İmrân 3/35-36.

Çalışmamızda, camilerimizde icra edilen din hizmetlerinin, toplumun her kesimine en iyi şekilde ulaştırılabilmesi ve toplumun sosyal kalkınmasına etki edebilmesi için yapılması gereken bazı faaliyetler üzerinde durmaya çalıştık. Diyanet gibi toplumun her kesimine her an hitap edebilen ikinci bir kurum hiçbir ülke de yoktur. Diyanet, halkın büyük çoğunluğunun güven duyduğu, itimat ettiği saygın bir kurumdur. Camileri sadece namaz kılma yeri olmaktan çıkarmak sosyal mekânlar haline getirmek, kadın ve çocukların camiye devam etmeleri için çalışmak, yapılan çalışmaları yaygınlaştırmak Diyanet'in ilk işleri arasında olmalıdır.

Toplumumuzun üçte ikisini oluşturan kadın, çocuk ve gençlerin camiye çekilmesi toplumumuzun yarınlarını kurtaracaktır. Sadece erkeklere ve özellikle yaşlı erkeklere tahsis edilmiş bir camiden verimli bir din hizmeti beklemek yanlıştır. Din yediden yetmişe herkese hitap ediyorsa dinin merkezi olan camilerden de yediden yetmişe herkesin faydalanması gerekecektir. Çocukları hediyeler ve birtakım kampanyalarla camiye alıştırmalı ve neslin imanla yetişmesinin kapıları aralanmalıdır. Bir toplumu ayakta tutan iki kefedenden bir maddiyat diğeri ise maneviyattır. Manevi yönden terakki etmeyen her ülke ve medeniyet maddiyat kefesinin ağırlığı altında kalacak ve yok olacaktır.

Toplumumuzun geleceği ve sağlıklı bir sosyal kalkınmanın yolu hiç şüphesiz ki maneviyattan geçmektedir. Bunun için Hz. Peygamber asrında olduğu gibi mescidler, toplumsal merkezler haline gelmeli ve eski canlılığına kavuşturulmalıdır. Din Görevlileri, icra ettikleri mesleğin Peygamber mirası olduğunu bilmeli, Peygamberi metodu, ahlakı ve uygulamalarını rehber edinmeli ve sadece camide değil Hz. Peygamber gibi hayatın her alanında halkın içinde hakkın emrinde hareket etmelidir.

Kaynakça

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2007.
- Ağırman, Mustafa. *H. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*. İstanbul: Ravza Yay., 1997.
- Akın, Ahmet. "Cami İçi Din Hizmetleri". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007*. 1/245-257. Ankara: DİB Yay., 2008.
- Akın, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Rolü (XVI. Asırda Bursa'da)". *Diyanet İlmî Dergi*. 40/3 (2004), 49-70.
- Akpınar, Ali. "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Bazı Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007*. 2/13-30. Ankara: DİB Yay., 2008.
- Akpınar, Ali. "Etkili ve Canlı Va'z Edebilmek İçin Bazı Teklifler". *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 9 Nisan 2011*. 60-75. İstanbul: Yec-Der Yay., 2012.
- Algül, Hüseyin. "İyiliğin Yayılmasında Din Görevlilerinin Yeri ve Önemi". *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998*. 2/416-425. Ankara: DİB Yay., 2003.
- Altıntaş, Ramazan. "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007*. 2/233-244. Ankara: DİB Yay., 2008.

- Ateş, Enes Avnullah. “Kur’an’da Mescitlere Yüklene Misyonlar”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018, Malatya*. Ed. Fikret Karaman Vd. 2 Cilt. 1/55-77. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Atilla, Mustafa. “Günümüz Toplumunun Din Görevlilerinden Beklentileri”. *Yecder I. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 22 Mayıs 2010*. 240-250. İstanbul: Yec-Der Yay., 2011.
- Baktır, Mustafa. “Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri”. *Diyanet İlmî Dergi*. 28/4 (1992), 75-96.
- Baltacı, Cahid. “İslam Medeniyetinde Cami”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (1985), 225-241.
- Bekiroğlu Harun. “İlk Dönem “İbadet Mekânı” Algısı Bağlamında Kur’ân’da Mabedler ile İlgili Kavramların Dönüşümü”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018, Malatya*. Ed. Fikret Karaman Vd. 2 Cilt. 1/55-77. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Beyzâvî, Nasiruddîn, Ebû Saîd Abdullâh bin Ömer bin Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.
- Bilen, Mehmet. “Din Görevlilerinin Hadis Bilgileri Üzerine”. *İslami İlimler Dergisi*. 2/2 (2007), 81-104.
- Bilgin, Vejdi. “Dini Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi”. *Ferdi ve Sosyal İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, 18-19 Ekim 2009*. 187-209. İstanbul: Ensar Neş., 2009.
- Bodur, Neşet. “Cami Merkezli Din Hizmetlerine Yönelik Tespit ve Teklifler”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*. Ed. Fikret Karaman Vd. 2 Cilt. 1/77-87. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Bozkurt, Nebî. “Kur’an ve Sünnette Mescid Kavramı”. *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, Tartışmalı İlmî Toplantı, 18-19 Ekim 2008*. 85-92. İstanbul: Ensar Neş. 2009.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed bin İsmâîl el-Cu’fî. *Sahîhu’l-Buhârî*. Thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysen Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru’l-Erkâm, ts.
- Bulut, Mehmet. “Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Vakıflar Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-195)”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya*. Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 2/103-119. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Bulut, Mehmet. “Din Görevlileri Üzerine Bazı Tespitler”. *Diyanet İlmî Dergi*. 41/3 (2005), 55-70.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed bin Alî. *Ahkâmu’l-Kur’ân*. Thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 4. Basım, 2013.
- Cevherî, İsmâîl bin Hammâd. *Mu’cem es-sihâh*. Thk. Halîl Me’mun Şeyhâ. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 3. Basım, 2008.
- Cübbâî, Ebu Ali. *Kitâbu’l-Makâlât*. Çev. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yay., 2019.
- Çağrı, Mustafa. “Din Görevlileri: Toplumdaki Yeri, Eğitimi ve Önemi”. *Ferdi ve Sosyal İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, 18-19 Ekim 2009*. 241-258. İstanbul: Ensar Neş., 2009.

Cahit Karaalp- Kur'an'da "Mescid" Kavramı Ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi

- Çelebi, Selahaddin. "Yaşayan Cami Modeli". *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açıldan-08-09 Ekim 2018 Malatya*. Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/87-101. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Çiçek, M. Halil. "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/1 (2013), 1-18.
- Damâğânî, Ebû Abdullâh Huseyn bin Muhamed. *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillehi'l-Azîz*. Thk. Arabî Abdulhamîd Alî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*. 3 Cilt. İstanbul: İFAV Yay., 2017.
- Doğan, Ahmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yay., 2013.
- Ebû Davûd, Süleymân bin el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Davûd*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1999.
- Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmet bin Hamdân. *Kitâbu'z-zîne*. Thk. Saîd el-Ğânimî. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtî'l-Cemel, 2015.
- Erdem, Gazi. "Sosyal Açılımlı Cami Hizmetler". *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 12-16 Ekim 2009*. 2/248-256. Ankara: DİB Yay., 2009.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-esâr*. Thk. Abdumelik bin Abdullâh bin Dehîş. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 2003.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. Thk. Dr. Davud Sellum vd. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2004.
- Feyyûmî, Ahmed bin Muhammed bin Alî Ebu'l-Abbâs el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-munîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr*. Thk. Eymen Abdurrezzâk eş-Şevvê. Dimeşk: Daru'l-Menhel, 2016.
- Firuzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed bin Ya'kub. *el-Kâmusu'l-muhit*. Thk. Halil Me'mun Şeyhâ. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 5. Basım 2011.
- Firuzabâdi, Mecdüddîn Muhammed bin Ya'kub. *Tenvîru'l-mikbâs fî tefsiri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru İhyai Turasi'l-Arabî, 2002.
- Güç, Ahmet. *Dinlerde Mâbed ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neş., 2005.
- Güç, Ahmet. "Fonksiyonları Açısından Hz. Peygamber Döneminde Mescid ve Günümüze Getirdiği Değerler". *Diyanet Dergisi*. 25/2 (1989), 27-36.
- Güner, Ahmet. "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. Ed. Vecdi Akyüz. 4/155-223. İstanbul: Beyan Yay., 1995.
- Güngör, Özcan. "Yaşlılar İçin Cami Temelli Sosyal/Dini Hizmetler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 32 (2012), 163-188.
- Gördük, Yunus Emre. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler*. Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*. Çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Düşünce Yay., 1981.
- Hirî en Nisâburî ed-Darir, Ebû Abdurrahmân İsmâil bin Ahmed. *Vücûhu'l-Kur'an*. Thk. Celal el-Esyûtî. Lübnan: Kitap Naşirûn, 2011.
- Huseyin Müennes. *el-Mesâcid*. Küveyt: Âlemi'l-Ma'rife, 1981.
- Huseyin Yusuf Musa-Abdulfettah es-Saidi. *el-İfsah fî fıkhi'l-luğa*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 3. Basım, 2010.

- İbn Fâris el-Luğavî, Ebû'l-Huseyn Ahmed er-Razî. *es-Sâhibiyyu fî fikhî'l-lûğâti'l-Arabiyyeti ve mesâilihê ve süneni'l-Arab fî kelâmihê*. Thk. Dr. Ömer Farûk Tabbâ'. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Meârif, 3. Basım, 2013.
- İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Halîl Me'mûn Şihâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed bin Mukerrem el-İfrikî el-Mısırî. *Lisânu'l-Arab*. Thk. Yusuf Bekai vd. 2 Cilt. Beyrut: Müesseseti'l-A'lem li'l-Matbuât, 2005.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferâc Cemalüddîn Abdurrahmân bin Alî bin Muhammed. *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. Thk. Muhammed Osmân. Kâhire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2. Basım, 2014.
- Jons Pedersen. "Mescid". *İA*. 8/1-72. İstanbul: MEB Yay., 1979.
- Kahraman, Abdullah. "Cami İklimini Solumak ve Camiye Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gerekeçesi". *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 13 Mayıs 2012*. 40-55. İstanbul: Yec-Der Yay., 2013.
- Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi*. İstanbul: Marifet Yay., 1993.
- Karacabey, Salih. "Hadislerin Metin Tenkidinde Fiili Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınlara ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/9 (2000), 253-276.
- Karagöz, Mustafa. "Toplum Din Konusunda Aydınlatma Görevinin Camilerde İcrası". *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998*. 1/350-378. Ankara: DİB Yay., 2003.
- Karagöz, Mustafa. "Cami Eksenli Din Hizmetleri Bağlamında İmamlık, Hatiplik ve Vaizlik". *III. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 21 Eylül 2004*. 1/122-128. Ankara: DİB Yay., 2005.
- Karasakal, Şaban. "Lider Olarak Din Görevlilerimiz". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/4 (2014), 39-53.
- Kazıcı, Ziya. "Eğitim". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ed. Hakka Dursun Yıldız. 14 Cilt. 14/73-116. İstanbul: Çağ Yay., 1993.
- Kazıcı, Ziya. "Tarih Boyunca Camiler ve Gördüğü Hizmetler". *Diyanet Dergisi*. 22/4 (1986), 8-10.
- Keyifli, Şükrü. "Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler". *Ekev Akademi Dergisi*. 17/5 (2013), 71-88.
- Kılıç, Mustafa. "İslamda Toplum Dinamikleştiren Kurum: Cami ve Sosyal Hayattaki Yeri". *Diyanet Dergisi*. 27/4 (1991), 147-159.
- Köylü, Mustafa. "Din Görevlilerinin Mesleki Problemleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (1991), 181-212.
- Köylü, Mustafa. "Din Görevlilerinde Bulunması Gereken Nitelikler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (1990), 135-153.
- Kubat, Mehmet. "İslam Ümmetinin Birlik ve Beraberliğini Sağlamada Camilerin Fonksiyonu". *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018, Malatya*. Ed. Fikret Karaman Vd. 2 Cilt. 1/55-77. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.

Cahit Karaalp- Kur'an'da "Mescid" Kavramı Ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi

- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed İbrahim el-Hafnevî-Mahmûd Hâmîd Osmân. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- Küçük, Abdurrahman. "Beytu'l-Ma'mûr". *DİA*. Ankara: TDV Yay., 1992: 94-95.
- Küçük, Ahmet. "Kur'an'da Risalet, İmaret/Umran İlişkisi". *İslam ve Yorum III, 11-12 Nisan 2019 Malatya*. Ed. Mehmet Öztürk, Serkan Demir. 3 Cilt. 3/143-146. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2019.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd. *Te'vilâtu'l-Kur'an*. Thk. Dr. Mecdî Basillum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Maverdî, Ebû'l- Hasen Alî bin Muhammed. *en-Nuket ve'l- 'uyûn*. Thk. Seyyid Abdulmaksud bin Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed İlyas Abdülğani. *el-Mesâcidü'l-eseriyye fi'l-Medinetin-Nebeviyye*. Medine: Metabiu'r-Reşid, 2. Basım, 1999.
- Mukâtil bin Süleymân bin Beşîr. *Tefsiru Mukâtil bin Süleymân*. Thk. Ahmed Ferid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Muşhiru'l-Hak. "İslam Toplumu ve Toplum Hayatında Caminin Rolü". Çev. Ahmet Güç. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/3 (1991), 287-292.
- Müslim bin Haccâc, Ebû Huseyn el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Thk. Ahmed Zehve- Ahmed İnyae. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2004.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1998.
- Nesefî, Abdullâh bin Ahmed bin Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2000.
- Onay, Ahmet. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı". *Değerler Eğitimi Dergisi*. 7/18, (2009), 43-79.
- Önkâl, Ahmet- Bozkurt, Nebî. "Cami". *DİA*. 7/45-56. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Önkâl, Ahmet. "Asr-ı Saadet'te Mescid'in Önemi ve Yaptığı Görevler". *Diyanet Dergisi*. 19/3 (1983), 49-55.
- Örki, Mustafa. *İmam*. Denizli: Yenigün Matbaacılık, 2014.
- Rağîb el-İsfehânî Ebu'l-Kâsım Huseyn bin Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Halîl Ayteni. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2001.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed bin Ömer bin Hasen bin Huseyn bin Alî et-Teymî. *Mefâtihu'l-ğayb*. Thk. İbrahîm Şemsüddîn-Ahmed Şemsüddîn. 23 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Baskı, 2013.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*. Thk. İbrahim Şemsüddîn. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 2011.
- Sarı, Süleyman. "Cami ve Mescidlerle İlgili Fıkhi Hükümler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 13 (2009), 335-360.
- Seçkin, Selçuk. "Fatih Dönemi Mescit Merkezli Eyüp Mahalleleri". *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VII, 9-11 Mayıs 2003*. 420-425. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2003.
- Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed bin Abdulkerîm bin Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. Thk. Ahmed Fehmî Muhammed. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

- Şen, Ziya. “Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hale Gelmesi İçin Bazı Teklifler”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007. Ankara: DİB Yay., 2008. 1/493-504.*
- Şenat, Fatma Asiye. “Kadınların Bayram ve Cuma Namazlarına Katılımının Psiko-Sosyal Analizi”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya.* Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/111-115. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed bin Cerîr. *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Tâhir bin Âşûr, Muhammed. *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr.* 12 Cilt. Tûnus: Dâru Suhnûn li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, ts.
- Tekin, Mustafa. “Camiye Mahallenin Sosyalitesinde Yer Edindirmek”. *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 9 Nisan 2011.* 179-192. İstanbul: Yec-Der Yay., 2012.
- Tetik, Hayati. “Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi”. *Diyanet İlmi Dergi.* 34/2 (1998), 99-108.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed bin İsa bin Sevre. *Sünenü’t-Tirmîzî.* Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2002.
- Tûsî, Ebû Ca’fer Muhammed bin el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân.* Thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. 10. Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbuât, 2013.
- Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi.* Ankara: Ocak Yay., 1997.
- Ûde Halîl Ebû Ûde. *et-Tatavvuru’d-delâli beyne luğati’ş-şi’ri’l-câhilî ve luğati’l-Kur’âni’l-Kerîm.* Ammân: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2013.
- Vehbe Zuhayli. *el-Fıkhu’l-İslâmi ve edilletühü.* 8 Cilt. Dimâşk: Dâru’l-Fıkr, 2. Basım 1985.
- Yazıcı, Nesimi. “Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 48/2 (2007), 1-10.
- Yeşil, Mahmut. *Va’z Edebiyatında Hadisler.* Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2001.
- Yıldırım, Selahattin. “Hz. Peygamber’in(s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya.* Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/343-361. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Yılmaz, Gökhan. “Cami Derneklerinin Etkililikleri Üzerine Bir Modelleme”. *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 27 Nisan 2013.* 102-112. İstanbul: Yec-Der Yay., 2014.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Caminin İhyası Din Görevlisi Algısının Yeniden İnşası”. *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri, 9 Nisan 2011.* 47-57. İstanbul: Yec-Der Yay., 2012.
- Yılmaz, Hüseyin. “Kadın-Cami İlişkinin Teolojik Temelleri”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açından-08-09 Ekim 2018 Malatya.* Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/173-193. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.
- Yılmaz, Hüseyin. “Kadınların Cami Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Buna Yönelik Hizmetleri”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu, 3-4 Kasım 2007.* 1/277-292. Ankara: DİB Yay., 2008.
- Yılmaz, İbrahim. “Fıkıhta Fitne ve Fesâdü’z-Zaman Olgusunun Kadınların Cemaate/Camiye Devam Etmelerindeki Sınırlayıcı Rolü”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-*

Cahit Karaalp- Kur'an'da "Mescid" Kavramı Ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi

Kültürel Açıdan-08-09 Ekim 2018 Malatya. Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/193-233. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.

Yılmaz Musa K. "Kur'an'ı Bir Bakışla Eğitim Kurumu Olarak Caminin Fonksiyonları". *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açıdan-08-09 Ekim 2018, Malatya*. Ed. Fikret Karaman Vd. 2 Cilt. 1/55-77. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.

Yılmaz, Ömer. "Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi". *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyo-Kültürel Açıdan-08-09 Ekim 2018 Malatya*. Ed. Fikret Karaman vd. 2 Cilt. 1/361-375. Ankara: İnönü Üniversitesi Yay., 2018.

Zerkeşi, Muhammed bin Abdullah. *İ'lâmu'l-sâcid fî bâ ahkâmi'l-mesâcid*. Thk. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Meraği. Kahire: İhyâu Turasi'l-İslâmi, 4. Basım, 1996.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin Ömer bin Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûnu'l-ekâvil fî vucûhu't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.